

પ્રીતિ ગ્રંથમાળા-સંકલન-૩

મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો

સુવર્ણમય સ્વરૂપ, સુરત,

સમર્પણ

સ્વતંત્રતા માટેની અદિશાત્મક અસહકારની લડત લડી

પ્રેમશૌર્યથી અજિત થયેલાં જે હિંદી અને અંગ્રેજ

સુસંતાનો હસ્તે માંએ જેલખાત્રાએ ચાલી નીકળ્યાં

છે તેમને સન્નિહાસપૂર્વક સમર્પણ.

પ્રકાશકના બે બાલ.

સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ માટેની અદિશાત્મક અસહકારની મહાન લડતના પ્રણેતા મહાત્મા ગાંધીજીનું પૃથ્વીરૂઢ દક્ષિણ આફ્રિકાની સરના-
મંડની લડતથી શરૂ થાય છે. એ સમયના એમના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો એમની સાથે લડતમાં સંમેલિત રહેલા બાઈ પરામજી અને રાવજીભાઈએ પ્રથમ પ્રથમ “પરેલખ-જી” સામિકનાં રૂપ વ્યાપ્ત કર્યાં તે એના કરી અમદાવાદમાં મળનાર ૪૫ મી. હિંદી રાષ્ટ્રીય મહા સભાને પ્રસંગે પુસ્તકરૂપે પ્રકટ કરવામાં આવે છે. એમાંના પહેલા ચાર પ્રસંગો બાઈ પરામજીએ અને બાકીના બાઈ રાવજીભાઈએ લખ્યા છે. કોઈપણ વ્યક્તિનું જીવન કે તેના આદર્શ સમજવામાં આવેલા કે લેખો કરતાં તેના જીવનના પ્રસંગો વધારે ઉપયોગી મળે પડે છે. આથી છે કે આ પુસ્તક મહાત્માજીના આદર્શ સમજવામાં સહાયકૂત થઈ શકે.

સ્વરાજ્ય આમર-પુરત }
તા. ૨૩-૧૨-૨૧

કલ્યાણજી મિત્રનાથ

गूजरात विद्यापीठ ग्रंथालय

[गुजराती कॉपीराइट विभाग]

अनुक्रमांक ८९५२

वर्गीक

पुस्तकानुं नाम भा.रा.२१-११११ अनुलक्ष्ये

विषय- ४५

રાષ્ટ્રીય ગ્રંથમાળા-મણિકો-૩ નો:-

મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો

લેખકો

રાવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલ
પરાગજી ખંડુભાઈ

પ્રકાશક

કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઈ,
સ્વરાજ્ય આશ્રમ, નાનપુરા, સુરત.

આવૃત્તિ ૧લી.

પ્રત ૨૦૦૦

સંવત ૧૯૭૮

સુરત લીખડચોકમાં આવેલા "દેશીમિત્ર" પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં
મગનલાલ વનમાળીદાસે છાપી.

પ્રસંગ પહેલો:-સત્યાગ્રહીની વિધવા-મહાત્માજીની બીજી પ્રતિજ્ઞા.	૪
„ ૨ જો:-પદ્માવતીના માર-વીરોચિત ક્ષમા.	૬
„ ૩ જો:-નિર્ભયતાની મૂર્તિ.	૮
„ ૪ થો:-પ્રતિજ્ઞાપાલન માટે પદ્મજી જેવી અડગતા.	૯
„ ૫ મો:-ગૃહજીવનમાં સત્યાગ્રહ.	૧૧
„ ૬ ટૂઠો:-આજીવન અર્પણ પિતાની પ્રતિજ્ઞા.	૧૨
„ ૭ મો:-શિક્ષાનો આદર્શ.	૧૪
„ ૮ મો:-અંગરક્ષક કેલનજોગ: અજાત અત્રુ ગાંધીજી.	૧૪
„ ૯ મો:-ચક્રીલના ધંધામાં સત્યનું પાલન.	૧૮
„ ૧૦ મો:-દેશપારીઓના કુટુંબની સેવા.	૨૧
„ ૧૧ મો:-અહોભૂત હિંદી કુટુંબ-અમેદ માટે આગ્રહ.	૨૩
„ ૧૨ મો:-ફિનીશની સંસ્થા: દિનચર્યા: સુખદુઃખમાં પણ ધીરજ.	૨૫
„ ૧૩ મો:-ધનામી વાર્તા.	૨૮
„ ૧૪ મો:-વેશ્વરનું મંદિર.	૩૦
„ ૧૫ મો:-પંદર દિવસના ઉપવાસ.	૩૩
„ ૧૬ મો:-સોબતીની સંખ્યાની બેપરવા.	૩૯
„ ૧૭ મો:-કસ્તુરબા જેલગત્રાએ.	૪૧
„ ૧૮ મો:-મુઠીબર સત્યાગ્રહીઓનું આત્મસમર્પણ.	૪૬
„ ૧૯ મો:-સત્યાગ્રહની હેઠી હડત-ધરતી શરઆત.	૪૯
„ ૨૦ મો:-પાંચ હજાર માણસોની કુચ-ઉપરાઉપરી ત્રણ ઠાઈમાં આમંત્રણ.	૫૩
„ ૨૧ મો:-સર્વજ્ઞાપી હડતાળ-આદ વીરોચિત અજિજ્ઞાન.	૬૦
„ ૨૨ મો:-જેલમાં રચિતપ્રગ્નની દશા: હિંદમાં ભોક્ષ્યમૃતિ.	૬૪
„ ૨૩ મો:-વિભાગતમાં સત્યાગ્રહને ધોડે.	૬૮

પ્રસ્તાવના

દક્ષિણ આફ્રિકા હિંદીઓના મહા પ્રતાપી વીર નેતા મહાત્મ મી
મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી આજે તેમની વચ્ચે નથી. આફ્રિકા છોડ્યે
આજે ત્રણ વરસ ઉપર (સંવત ૧૯૭૩માં) થઈ જવા આવ્યાં છે. એ
પ્રતાપી નરની હાજરી સિવાય દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓનું પ્રગ્વહીય
જીવન નિરાશ અને અતિ શુષ્ક લાગે છે. તેમના ઉચ્ચતર જીવનની
સ્નેહમયી સ્મૃતિઓ દ. આફ્રિકાના હિંદીઓ કદી પણ વિસરે એમ
નથી. એ મહાન પુરુષે એવું તો ઉચ્ચ અને પરમભાગી જીવન જીવી
ખતાવ્યું છે, કે આધુનિક સમયમાં સૃષ્ટિમાં એવા ઉચ્ચ જીવન
જીવી ખતાવનારા વિરલજ દશે. જડવાદી પાશ્વત્ય પ્રજાની વચ્ચે રહી
પૂર્વના આ સાધુ પુરુષે, પોતાના ભાગી જીવનથી, વિશુદ્ધ સ્નેહથી,
નિર્ભયતાથી, શૈથિલી અને પોતાના દેશમંદુઓની શુદ્ધ સેવાથી
યુરોપી પ્રજાને વિરમય કરી મૂકી હતી. પૂર્વની પ્રજા-હિંદીઓ-હલકી
છે. જંગલી છે, ખીનકેળાએથી કુત્રી કામ છે, આવીજ માન્યતા
લાંબો સમય થયાં દ આફ્રિકાની ગેરી પ્રજાઓમાં હતી, અને એ
માન્યતા પ્રમાણે હિંદી પ્રજા સાથે તે પ્રજાએ જે વર્તન ચલાવ્યું
છે તે કદી ન વિસરાવ તેવું છે. કુદરતનો અચળ નિયમ છે કે
સત્યનો સદા જય થાય છે. મહાત્મા ગાંધીજીને પોતાના સ્વદેશ
મંદુઓને ખાતર ઉપારેલી સ્ત્રીઓની લડતમાં પૂર્ણ વિજય
પ્રાપ્ત થયો તે આખી દુનીઆ હવે જાણે છે. આ લડતના હેલ્લા
ભાગમાં એક ધણોજ શૈથિલીય બનાવ બન્યો હતો. જાતીય યુનીઅન
સરકારે નિર્દોષ ગરીબીદીઆ મજુરોચર ગોળીચાર કર્યા હતા અને
તેથી કેટલાક નિર્દોષ આત્માઓ પ્રજાના ખોળામાં સંક્રાંતિ
લાંચિમાં જઈને એકાં હતા. આ થઈના બની ત્યારે આ સાધુ પુરુષ

કારાગૃહમાં કેદી હતા. તેમના સ્નેહમય જીવનને આ સમાચારથી કેટલો બધો આઘાત થયો હશે, તેનો માત્ર પ્રત્યક્ષ જોનારને જ ખ્યાલ આવી શકે એમ છે. આજે કેટલાક વર્ષથી તેઓનું જીવન માત્ર કુળાહાર ઉપરજ ટકેલું છે. કારાગૃહમાંથી છૂટા થયા પછી જ્યારે પોતાના નિર્દોષ ગીરમીટીઆ બંધુઓ-કે જેની મધુત્રી તેઓ ભારતના તેત્રોસ કોટી દેવતાઓમાંના તરીકે કરે છે તેનાં ખુન થતેલાં જાણ્યાં ત્યારે તેઓ શોકસાગરમાં ડૂબી ગયા! દિવસમાં બે વાર કુળાહાર કરતા તેને બદલે હવે માત્ર એકજવાર કરનાનું વ્રત લીધું. પગમાં માત્ર સાદા જોડા પહેરતા હતા તેને પણ તિલાંજલી આપી પુલ્કા પગેજ ચાલવાનું પસંદ કર્યું. શરીરપર માત્ર એક નાનું ધોતીઈ અને જાડી ખાદીનું પહેરણુ આ બેજ વસ્ત્ર પરિધાન કરવા માંડ્યાં અને હાથમાં એક મોટો દંડ ગ્રહણ કર્યો. તેમની આ અતિ દિવ્ય સાધુ-વૃત્તિથી હરકોઇ આશ્ચર્યચકિત થઇ જતું. તેમના દેહદમનથી દુશ્મનોનાં હોલ પણ પાણી પાણી થઇ જતાં. તેમની દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી વિદાયગીરીની તૈયારી સમયે પૂર્વની કહેવાતી જંગલી પ્રજના આ વીર નાયકનાં દર્શન કરી ગોરી પ્રજનાં ટાળેટાળાં તેમને પોતાનાં મસ્તક નમાવતાં હતાં. પૂર્વની પ્રજના નેતા આગળ તેમનું અભિમાન ગળી ગયું હતું. એ સમયે દ. આફ્રિકાના છાપાના અધિપતિઓએ આ સાધુ પુરુષના જીવનની એવી તો ઉત્તમ નોંધો લીધી છે કે જે સદા સ્મરણ્યમાં રહેશે. તેમના જીવનના પવિત્ર પ્રસંગો કે જે હજી સુધી અપ્રસિદ્ધ જેવા છે તેમાંના કેટલાક અહીં આપવા મારા મિત્ર બાઇ રાવજીબાઇ સાથે પ્રયત્ન કરીશ.

પ્રજાની આજેવાની બધ તેને શુદ્ધ અને સત્ય માર્ગે દોરવાનું કર્તવ્ય બજાવવાનું જે પુરુષના સદ્ગુણમાં બખાયલું છે તેનામાં આરિય બળ કેટલું હોવું જોઇએ તેનો દાખલો અધુનિક સમયના હિંદી આજેવાનોમાં તો સાધુ મોહનદાસેજ બતાવી આપ્યો છે.

પ્રજાની સેવા કરવી એટલે તેઓ એમજ માને છે કે પુરમાત્માની સેવા કરવી. પ્રજાસેવા અને પ્રભુસેવા એમાં તેઓ બિનતા જોતા નથી. સેવકુર્મ બળવતાં તેમણે જે રહેલ, જે નિર્ભયતા અને જે ક્ષમા બતાવ્યાં છે, તેથી અવધિ થઈ છે. પત્રિત આર્યાવર્તની સેવા બળવરા ઇચ્છનારાઓને તેમજ ભારતના આગેવાનોને તે ખાસ અનુકરણીય હોવાથી તેમના જીવનના કેટલાક અપ્રસિદ્ધ પ્રસંગો આ પુસ્તકમાં રજુ કરતાં આનંદ થાય છે.

પાટીઠાર વિદ્યાર્થી આશ્રમ
સુરત.
સંવત ૧૯૭૩

પરાગજી ખંડુભાઈ

મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો

પ્રસંગ ૧ લેા:—

સત્યાગ્રહીની વિધવા—મહાત્માજીની લીખ પ્રતિજ્ઞા

અગાધ સ્વદેશ પ્રેમ અને વાતસલ્યથી ઉભરાઇ જતું એક દૃશ્ય આ પ્રસંગે સુત્ર વાચકો સમક્ષ રજુ કરું છું:—સત્યાગ્રહની મહા-ભારત હડતના ઇતિહાસમાં તા. ૨૨-૧૨-૧૯૧૩ સોમવારનો દિવસ ન વિસરાય એવો હતો. ડરબન શહેરમાં પારસી ફેસ્ટમન-હોલોમાંના કાકા અને એક વયોવૃદ્ધ સત્યાગ્રહી-નું ઘર હિંદીઓથી તે દિવસે ઊભરાઇ રહેલું હતું. ઘરને લગતા વાડામાં સેંકડો હડતાળીઆઓ પોતાની સ્ત્રી તેમજ બાળકોને લઇને બેઠા હતા. હડતાળના સમયે બંદુકની ગોળીઓના બારથી ધાયલ થએલાઓ પશુ ત્યાં હાજર હતા. મૃત્યુને વશ થએલા હડતાળીઆઓની વિધવા થએલી સ્ત્રીઓ પોતાનાં નાનાં બાળકોને સોડમાં સમેટીને ત્યાં બેઠેલી હતી. સાંજના ચાર વાગ્યાને સુમારે મહાત્મા ગાંધીજી ત્યાં આવ્યા. તેમને કારાગ્રહમાંથી છુટવાને માત્ર બેજ દિવસ થયા હતા. તેઓ ત્યાં આવી આ ગીરમીટીઆના ટોળાંમાં દાખલ થયા. વાડામાં એક ખુણામાં જ્યાં મહુમ શુઆઇ અને સેલ્ફન (ગોળી બારથી માર્યા ગએલા ગીરમીટીઆની વિધવાઓ) બેઠી હતી તેમની પાસે તેઓ ગયા. તે વિધવાઓના હૃદયમાં આ સાધુ પુરુષને જોઇ ઉત્સાહ આવ્યો, અને તેઓ તેના ચરણમાં બોટી પડી. તેમણે મહામહેનતે અત્યંત રોહથી તેમને ઉડાડ્યાં. સામે ઉભેલી એક વિધવાના ખભા ઉપર હાથ મુકી તેના તરફ એકજ દૃષ્ટિએ જોઇ રહ્યા. આ વખતે તેમના હૃદયના બાર કેવા અલૌકિક હશે તેનો ખ્યાલ તેમને નહીં.

જોનારનેજ આવી શકે. વિધવાઓની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહી જતી હતી. આ દીન અને દુઃખી વિધવાઓના રૂદનમાં સકળ વિંદી કોમની દુઃખી અને અતિદીન સ્થિતિ આ મહાન પુરૂષે જોઈ. તે મહાન પુરૂષના ચહેરા ઉપરથી એમજ લાગતું હતું કે અતિ કંગાળ સ્થિતિમાં ખુદ હિંદુદેવીજ ઉભી. ઉભી તેના કંગાળ દીકરા સામે આમ હૃદયભેદક રૂદન કરતી ન હોય ! સકલ સંસારના જીવનને પગ નીચે કચરી નાખું એવી ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા જાણે ન લીધી હોય એવું તેમની આંખોના ભાર જણાવતા હતા. વિધવા દેવના ખબાપર હાથ મુકી તેમણે એક તામીલ ભાષા જાણનાર મદ્રાસી દુભાષીઆનું કાર્ય કરવા ખોલાવ્યો, અને ધીરતાથી તેમના મુળમાંથી સ્વાભાવિક પરંતુ અત્યંત ભારે અને સચોટ શબ્દો એક પછી એક નીકળવા લાગ્યા—દુભાષીઓ તામીલમાં સમજાવતો હતો:—

“માતા, જાની રહે; તું રડ નહિ. મારાથી નથી રહેવાતું; તારો પતિ, જે જીવનમારોના હાથે માર્યો ગયો છે, તે હાલમાં પ્રભુના ખોળે જઈ બેઠો હશે. તેણે પોતાના દેશની ખાતર પોતાના દેહ તો કુરબાની આપી છે. તેનું નામ અમરત્વને પામ્યું છે. તે પથારીવશ રહી કોઈ વ્યધિથી પીડા પામી મૃત્યુવશ થયો હત, તો આજ હું આમ તારી સમક્ષ આવી ઉભો ન હોત. સંસાર પણ તેને વિષે કંઈ ન જાણત. તેની સ્થિતિમાં મરવા કરતાં આમ કીર્તિમંત રીતે તે મૃત્યુને અધીન થયો તેથી તે મહા પુણ્યશાળી ગણાય. મટે હવે તું જાની રહે. જીવનમારોના હાથે તારી માફકજ મારી હજારો માતાઓ, ભગિનીઓ, અને પુત્રીઓ વૈધવ્યદશાને પ્રાપ્ત થશે, ત્યારેજ હિંદુ માતાનું કલ્યાણ થશે; સુપડાથી નહિ. આ મારું ચિર મેં હિંદુને અપેક્ષું છે. તેને જીવનમારો આ ધડથી જીદું કરો ન ખે અને મારી પત્ની પણ તારી માફકજ એક કંગાળ દુઃખી વિધવા અને તો હું મારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થઈ સમજીશ. તોજ મારા અંત-

રાત્રીમાં શાંતિ વળશે ! માટે માતા ! દુઃખી ન થા. તારે ખોળે હું
માથું શિર મૂકું છું. તને આવી વૈધવ્યદશાને પ્રાપ્ત કરાવનાર હું જ
છું. મને માફ કર અને છાતી રહે”-આટલું કહેવડાવી તે સાધુ
પુરુષ તે ત્રિધવાને નમ્યા અને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. આસપાસના
પ્રેક્ષકો આ અદ્ભુત શબ્દો અને દેખાવ જોઈ, સાંભળી રાયા. કેટ-
લાકથી આ બનાવ ન જોઈ શકાયો તે ત્યાંથી દૂર વિખરાઈ ગયા.
ભારતના પ્રજાપ્રિય આગેવાનોમાં જ્યાં સુધી આવા વિશુદ્ધ રત્નો
સંચાર ન હોય ત્યાં સુધી પ્રજાસેવા શુદ્ધભાવે નજ થઈ શકે.

પ્રસંગ ૨ જો:—

પઠાણોના માર—વિરોધિત ક્ષમા

ખીજે પ્રસંગ આ મહાત્માની ક્ષમાવૃત્તિ વિષે છે. તેઓ હંમેશાં
કહેતા આવ્યા છે કે સત્યાગ્રહીઓએ ક્ષમાવૃત્તિ રાખવી જોઈએ. વેર
લેવાનો કદી વિચાર પડ્યો ન ધરે; અને તે માફક જ્યારે તેમણે
જીવી બતાવ્યું ત્યારે તેમની પ્રભુતા અને ગૌરવવિષે ગોરી પ્રજાઓમાં
તેમજ પોતાના દેશ બંધુઓમાં તેમના ઉચ્ચ આચરણની અપૂર્વ
છાપ પડી. સત્યાગ્રહની પ્રથમ વારની લડતના સમયે કેટલીક ગેરસમ-
જુતી ઉભી થઈ હતી અને તેને લીધે પઠાણોએ તેમનાપર મહાધાતકી
ક્રમલો કર્યો હતો. તેઓ મન્યુવચ પચારીએ પડ્યા હતા તે સમયે,
ગુન્હેગારોને શિક્ષા કરાવવાના હેતુથી પોલીસે આ મહાત્માની જુમાની
દેવા રેવ. જે. જે. ડાકના ઘરમાં કે જ્યાં તેમની સારવાર તે
પહરી કરતા હતા ત્યાં આવ્યા. આ સમયે તે સાધુના હૃદયમાંથી
દયાનાં અમીઝરણાં વહ્યાં. પોલીસને તેમણે જણાવ્યું કે “મારા દેશી
બંધુની સામે હું કામ ચલાવવા માગતો નથી.” આમ જણાવી
જુમાની આપવા ના પાડી. પોલીસ નિરાશ થઈ ચાલ્યા ગયા. એક
પ્રોસ્તિ પાહરીના ઘરમાં પૂર્વની જંગલી (1) પ્રજા-કુલીઓ-ના નેતાએ
અગત્યનું ઇશુ ખોલ્યું એક આજ્ઞા ‘Love your enemy as

you love yourself' 'તમારી જાતને ચાહો છો તેટલાજ દુશ્મનને પણ ચાહો' એનું પાલન કર્યું. આ બનાવ જોઇ તે ઘરનાં ખ્રીસ્તિ ધર્મનાં અનુયાયીઓને કંટો આનંદ થયો હશે !

આ સાધુ પુરૂષ કહે છે કે " પોતાના દેશી બંધુના હાથને માર ખાવો એ જેના ભાગ્યમાં લખાયું હોય તે ખરો પુણ્યચાળી છે; મારા તે ભાઈને લાગ્યું કે હું ખોટું કરું છું તો તેણે મને તેના વિચાર પ્રમાણે શિક્ષા કરી તેમાં હું તેનો દોષ કેમ કહાડું ? " ધન્ય છે આવા સ્વદેશ પ્રેમને અને ધન્ય છે આવી વિરોધિત ક્ષપાતિતો !

તેમને મારનાર પઠાણ જાતે મુસલમાન હતો, તેથી હિંદુ મુસલમાનનો સવાશ ઉત્પન્ન ન થાય અને જાંને કામ વચ્ચે કંઈ કડાશ ઉત્પન્ન ન થાય તેટલા ખાતર એક જાહેરપત્ર તેમણે 'ઇન્ડીઅન ઓપીનીઅન'માં લખ્યો હતો તે મનન કરવા યોગ્ય હોવાથી અત્રે આપ્યો છે.

' સાહેબો, મારી તખ્તીયત સારી છે, મી. અને મીસી ! ડોક મારા ઉપર મરી પડે છે, અને થોડા દિવસમાં હું પાછો નોકરીપર ચઢીશ. જેઓએ મને માર માર્યો છે તેમનાપર મને ગુરસો નથી. તેઓએ અણુસમજથી આ કામ કર્યું છે. તેમનાપર કામ ચલાવવાની જરૂર જોતો નથી. જો ખીજાઓ શાંત રહેશે તો આ કિસ્સાથી પણ આપણને લાભ થશે; હિંદુઓએ મનમાં જરાપણ રોષ રખાવો નથી. આમાંથી હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે ખટાશ પેદા થવાને બદલે મિઠાશ થાય એમ ઇચ્છું છું. અને ખુદા-ઇશ્વરની પાસે માગું છું કે માર પડ્યો અને વધારે પડે તોપણ હું તો એકજ સલાહ આપીશ: તે એ કે ધણે ભાગે બધાએ દશ આગળાં આપવાં તેમાંજ કામનું અને મરીમોનું બહું તથા રક્ષણ થાય છે. જો આપણે ખરા સલામતી હોઈશું તો મારથી તથા ભવિષ્યના દગાથી જરાએ ન કંટાળું. હું હંથિર પાસે માગું છું કે કામનું તે બહું કરે, તેને સત્ય કરતે

ચડાશે, અને હિંદુ તથા મુસલમાનને મારા લોહીના પાકા વડે સાંધે.

લી૦ હિંદનો સેવક.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.”

પ્રસંગ ૩ જો:

નિર્ભયતાની ભૂતિ

ત્રીજો પ્રસંગ આ સાધુ પુરૂષની નિર્ભયતાનો છે. તેમણે ખરા સમયે જે નિર્ભયતા બતાવી છે તે જોઇ દુસ્મનો પણ આશ્ચર્યચકિત થઇ જાય છે. આંગણાની છાપ આવવા બાબત તેમના ઉપર માર પડ્યા બાદ તે વિષેની ચર્ચા ઘણી જગ્યાએ ચલાજ કરતી હતી. મ૦ ગાંધી સારા થઇ ગયા અને પાછા કર્તવ્યક્ષેત્રમાં ધુમચ લાગ્યા. લડતની પ્રથમવાર સમાધાની થઇ તે વિષે કેટલાક તોફાનીઓને ડરખનમાં અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો હતો, તેમાંના ઘણા એવા હતા કે પોતે કાર્ય ન કરવું પણ બીજા કરે તેમાં ભૂલ કાઢી તોફાન મચાવવું. આવા લોકોએ એક સભા બરી મ૦ ગાંધીજીને તેમાં આવવાનું આમંત્રણ મોકલ્યું, અને કેટલાક સલાહોનો ખુલાસો કરવા સૂચ્યું. સભાનું નામ સાંભળી ઘણાએને ખાતરી હતી કે આ સભા માત્ર તોફાનને ખાતરજ બરવામાં આવનાર છે તેમજ તોફાનીઓએ મ૦ ગાંધીજીને મારવાનો ઇતદો રાખ્યો હતો. ઘણાઓ મહાત્માજીને આ સભામાં ન જવા સૂચવતા હતા. તેમને તેઓ બારપૂર્વક દર્શાવતા કે “મારા બાઇઓની સમક્ષ જવામાં હું ડરતો હોઉં તો કોમની આગેવાની આ જ ક્ષણે મારે ત્યજવી જોઇએ. જે કોમની સેવા કરવાનું હું અભિમાન ધરાવતો હોઉં તેનાજ માણસોથી હું વેગળા રહી ડરું તો મારા જેવો બાલકો બીજો કોઇજ નથી.” ન જવાની બનામણ કરનારાઓ આવા પ્રત્યુત્તરથી મહાત્મ થઇ જતા અને તેમની કાંધે દોરાતા. રાત્રે સભા બરાબ, સામી બાળુના માત્ર તોફાન કચવાજ

આવ્યા હતા. સભામાં એક બોલનારને પ્રમુખે વધુ સમય આપવાનું નિયમથી બહાર જણાવ્યું. આ બનાવ બનતાંજ હોહા થઈ રહી. વીજળીની બત્તીઓ યુકાતી નાંખવામાં આવી. રીવોલ્વરના અવાજ થયા ! નાસાનાસ થઈ રહી ! પોલીસ એકદમ આવી પહોંચ્યા. મ. ગાંધીજી સહીસલામત બહાર નીકળ્યા. ને સામી બાજુવાળા કે જેની નેમ તેમને મારવાની હતી તેમની પાસે જઈ પોતાનું મસ્તક ધરવાનો આગ્રહ કરતા હતા. તેમના સાથીઓએ લાં જતા તેમને અટકાવ્યા. પોલીસ ગાડી લઈ આવ્યા અને મહાત્માજીને તેમાં બંદોબસ્તપૂર્વક બેસાડી મુકામ ઉપર સહીસલામત પહોંચાડી આવ્યા.

પ્રસંગ ૪ થા:—

પ્રતિજ્ઞાપાલન માટે પહાડ જેવી અડગતા:

એકવાર એક વસ્તુને સત્ય માની તેમાંજ કામનું હિત છે એમ ખાત્રી થઈ તો પછી તે વિચાર પ્રમાણે વર્તેતાં કદાચ બ્રહ્મા આવી અટકાવવા સૂચના કરે તો તે સૂચનાનો સ્વીકાર થાય એ અસંભવિત છે. જ્યારે પોતાનો વિચાર ખોટો છે એવું જો એક બાળક પણ સમજતી દે તો તે બાળકતા વિચારને પણ અનુસરવા તત્પર થવા એવું મુકામળ તેમજ દૃઢ નિશ્ચયવાળું અંતઃકરણ મહાત્મા ગાંધીજીનું છે, તે વિષેનો એક પ્રસંગ અહીં નોંધું છું.

હેલ્થી લડતમાં હજારો ગીરમીટીઆ તેમજ બીજા હિંદીઓ-ઓ-બાળકો વગેરે જેલમાં ગયાં અને આખી દુનીઆમાં ખળભળાટ થઈ રહ્યો. હિંદના બલા વાઇસરોય લોર્ડ હાર્ડીંગે સત્યાગ્રહની લડતને હિંતેજનન આપ્યું. વડી સરકારે પણ હિંદીઓની લડાઈ કાયદેસર છે એમ જાહેર કર્યું. આવી સ્થિતિમાં હ. અફ્રિકાની સરકાર વધુ આગળ પમથું ભરી શકે એમ ન હતું. વડી સરકાર અને હિંદી સરકારના આમંત્રણે હિંદીઓનાં દુઃખોની તપાસ કરનાર કમીશન યુનીયન

સરકારે નીમ્યું. કમીશનના બે સભાસદો મી. વામલી અને મી. એસલીન બન્ને હિંદી કોમની વિરુદ્ધના માણસો હતા. તેમની પાસેથી ન્યાય મળવાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે એમ કોમ સમજતી હતી. વળી એજ અરસામાં જ્યારે ગોરાઓએ રેલ્વેની હડતાળ પાડી હતી ત્યારે તેઓનાં દુઃખોની જુપાસ કરવા એક કમીશન નીમવામાં આવ્યું હતું તેમાં તેમના ખાસ પ્રતિનિધિને નીમવામાં આવ્યા હતા. ગોરા હડતાળીઓએ તો મારફાડ ચલાવી જોહાન્સબર્ગમાં મોટો બળવો જગાડી મુક્યો હતો, તેમણે પ્રજાની જાહેર શાંતિમાં ખલેલ નાંખી હતી, છતાં કમીશનમાં તેમના પ્રતિનિધિને ખાસ જગ્યા અપાય, જ્યારે હિંદીઓ, જેઓ શાંતપણે કાયદાની હદમાં રહી જાતે દુઃખો સહન કરી પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતા હતા તેમનાં દુઃખોની તપાસ કરવા માટેના કમીશન ઉપર તેમના વિરોધીઓનેજ બેસાડવામાં આવે ! એ હિંદી કોમ કેમ સહન કરે ? આગેવાનોને છોડી મુક્યા પછી તરતજ ચાર હજાર માણસોની એક ગંજવર સભા કરબનમાં મળી, જેમાં પ્રતિષ્ઠા ભેવામાં આવી કે એક પણ હિંદીએ કમીશન આગળ જુથાની આપવા જવું નહિ. આખી સભાએ આ મતજાપનો ઠરાવ પસાર કર્યો તે અગાઉ સરકારને ચેતવણી આપવામાં આવી હતી. હિંદીઓએ છેવટે એવી માગણી પણ કરી હતી કે જે ગૃહસ્થાને નીમ્યા છે તેઓને બંધે રહેવા દો, પણ એક ત્રીજા એવા યુરોપીઅનને કમીશનમાં જગ્યા આપો કે જેનું નામ હિંદી કોમ આપે. સરકારે આ ન્યાયયુક્ત માગણીનો પણ તિરસ્કાર કર્યો ! ત્યારેજ કોમે કમીશન આગળ ન જવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. આ પ્રતિજ્ઞા જ્યારે જાહેરમાં આવી ત્યારે સર્વત્ર ખળભળાટ મ્હં રહ્યો ! અનેક મુશીબતોને અંતે કમીશન નીમાયું ત્યારે કોમે તેની આગળ જુથાની આપવા ન જવું એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી ! આવા વિચારથી હિંદુસ્તાન અને વિદ્વાયતમાં સર્વ કોષ ચમકી ગયા. પણ હિંદી કોમ તો સારી રીતે સમજતી હતી કે તેઓ પોતાનાજ બળ ઉપર

હડે છે. આખી હડતને હેતુ ખરી રીતે પ્રજનનું સ્વમાન જાળવવાનો હતો. જુમાની ન આપવાના ઠરાવની ખબર પડતાંજ ભલા વાઈસરાય લોર્ડ હાર્ડિંગે તેમ ન કરતાં જુમાની આપવા જાહેર રીતે સૂચના કરી. ખીજી તરફથી સ્વર્ગસ્થ શ્રીયુત ગોખલેએ પણ તેવીજ સલાહ આપી. વિધાયતથી ભલા મિત્ર લોર્ડ એમ્પ્લીએ પણ કમીશનને માન્ય રાખવાની સૂચના કરી. આમ ત્રણ ત્રણ બાજુએથી એકજ સલાહ અને આગ્રહ થયા. સમય પણ એવો હતો હતો કે જે એ સલાહને માન્ય રાખવામાં ન આવે તો કોમ દીલસોજી પણ ગુમાવી બેસે. પ્રસંગ ખરા કસોટીનો હતો. આ સમયે આ મહાન વીર પુરૂષે જે ધૈર્ય, દૃઢ નિશ્ચય, અને પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાનો આગ્રહ બતાવ્યો તે અદ્ભુત છે. તેમણે ચોખ્ખું દર્શાવ્યું કે કમીશનની સામે કોમની ફરિયાદ તદ્દન વાસ્તવિક છે. કોમે એકવાર એકત્ર થઈ સત્ય માની જે પ્રતિજ્ઞા કરી તેના ઉપર પાણી ફેરવવું એમાં કોમની હાંસી થવા જેવું છે. કદાચ આથી પણ વધુ દીલસોજીને જતી કરવી પડે તો તેને આપણે દીલગીરીથી જતી કરીશું, પરંતુ લીધેલી કોમી પ્રતિજ્ઞાને કદી ન તોડશું. કોમે આખરે કમીશન આગળ જુમાની નજ આપી. આ વખતે મી. એન્ડ્રુસ પણ ત્યાં હાજર હતા. કોમનાં ટેક અને લાગણી સમજી અને અનુભવી તેઓ આશ્ચર્યચકિત થયા. ધીર પુરૂષની કસોટી ખરા અણીના સમયેજ થાય છે, મહાત્મા ગાંધીજીએ તે સિદ્ધ કરી બતાવી હિંદી પ્રજાના સ્વમાનને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઉજાવળ કર્યું છે.

પ્રસંગ ૫ મો:—

શુદ્ધ જીવનમાં સત્યાગ્રહ.

એમના ખાનગી જીવનમાં પણ એઓ ખરા સત્યાગ્રહી બની બિચરે છે. અન વગેરે લજી મહાત્માજી ફળાહાર ઉપર કેવી રીતે આખ્યા તે પ્રસંગ રમુજી હોવાથી અત્રે આપવા દુરસ્ત ધાર્યું છે.

તેમનાં પત્ની શ્રીમતી કસ્તુરબાની તખીયત તેમને અમુક પ્રકારનું દરદ હોવાથી નરમ રહ્યાં કરતી હતી. નિમકથી લોહીમાં સુધારો થતો નથી પણ તે ઉલટું લોહીનું પાણી કરી નાંખે છે. મીઠાથી શરીરને કંઈ પોષણ કે ફાયદો થતો નથી તેમજ ફળ વગેરે વસ્તુઓમાં જેટલા પ્રમાણમાં નિમક જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં કુદરતેજ રાખેલું છે એટલે નિમક ખાવાની માણસને જરૂર રહેતી નથી આવી માન્યતા મહાત્મા ગાંધીજીએ કેટલાંક પુસ્તકો વાંચ્યા પછી બાંધી હતી. પોતાનાં પત્નીને મહાત્માજીએ એક દિવસ કહ્યું:—“ તારી તખીયત સારી નથી રહેતી, તું જો મીઠું ખાવાનું છોડી દે તો તખીયત તરત સુધરી જાય.” તે સમયે શ્રીમતી કસ્તુરબાએ જણાવ્યું, “ મીઠા સિવાય કંઈ ચાલે ? મીઠા સિવાય કંઈ ખાઈ શકાતું હશે કે ? ” ગાંધીજીએ જણાવ્યું:—“હા, શા માટે ન ખવાય ? મીઠા સિવાય પણ ચાલી શકે.” તરતજ કસ્તુરબાએ કહ્યું કે ‘આપજ પ્રથમ મીઠું ખાવાનું છોડી જુઓને, ત્યારે ખચર પડે.’ આ વાક્ય નીકળતાંજ મહાત્માજીએ દર્શાવ્યું કે તારી સાથે મારે પણ આજથી મીઠું ન ખાવું, અને ત્યારથી તેમણે નીમક છોડ્યું. ત્યાર બાદ પોતાના ખોરાકમાં સુધારો કરતાં કરતાં છેવટે આજે (સંવત ૧૯૭૩ માં) લગભગ પાંચ છ વર્ષ થયાં તેઓ માત્ર ફળાહારજ કરે છે. ઘી, દૂધ, દહીં જેવી વસ્તુઓ પણ તેમણે ત્યજી દીધેલી છે. આત્મા જીતેન્દ્રીય પુરુષજ ધારે તે કરી શકે.

પ્રસંગ ૬ હો:—

બાળહૃદ અને પિતાની પ્રતિજ્ઞા.

મહાત્માજીની સાથે રહેનારા વિદ્યાર્થીઓ તેમજ બાળકો પણ તેમનું જોઈને અમુક સમય મીઠું ન ખાવું અને અણુણો ખોરાક લેવો એવાં પ્રતો લઈ લેતા. તેમને તેઓ ઉત્તેજન આપતા. વિદ્યાર્થીઓએ પોતે કરેલો નિશ્ચય અક્ષયર અમલમાં મૂકવોજ જોઈએ એવી તેમની તીવ્ર પ્રવૃત્તિ

દેવાને લીધે તે નિશ્ચય પળાય છે કે ક્રમ તેની તેઓ જાતેજ દેખરેખ
 રાખતા. મીઠું ન ખાવું એવો આગ્રહ કાઢપણુ વિદ્યાર્થીને કરવામાં
 ન આવતો, પણ જેઓ પોતાની રાજપ્રીતી અને ઉત્સાહથી
 આવીને કહેતો કે અમુક સમય સુધી હું મીઠું ન ખાઈશ તો તે વ્રત
 તેણે પાળવું જ પડતું. એ સંબંધમાં એક રમુજ બતાવતી નોંધ અત્રે
 લેવાય તો તે અસ્થાને ન લેખારે. તેમના સહુથી નાના પુત્ર ભાઈ
 દેવીદાસ જેની ઉંમર તે વખતે ફક્ત ૧૩ વર્ષની હતી તેણે આવું
 પણ લઈને કહ્યું “બાપુ, મારે એક અઠવાડીઆ સુધી અલુણ્ણો ખોરાક
 ખાવો છે.” તેની વિનંતિ કબૂલ રાખવામાં આવી. ત્રણેક દિવસ પછી
 એક દિવસ રસોડામાં નિમકવાળો સરસ ખોરાક જોઈ તે બાળકનું
 દીલ પલળી ગયું અને તેણે નિમકવાળું શાક ખાવાની માગણી કરી.
 સર્વ બાળકો તેમજ બીજાઓને મહાત્મા ગાંધીજી પોતાને હાથે
 હંમેશાં રસોઈ કરી પીરસતા. દેવીદાસે કરેલી માગણીનો સ્વાભાવિક
 રીતે અસ્વીકાર થયો, એટલે તેણે ખાવાનું ન લેતાં રાવાનું શરૂ
 કર્યું, અને બૂખેજ રહેવા ધાર્યું. મહાત્માજી કયા ખોટો પ્રેમ
 ખતાવે એવાં હતા ? તેમણે પણ પ્રતિજ્ઞા કરી કે દેવીદાસ આવીને
 કહે કે “બાપુ જમો અને હું પણ જમું છું તોજ બોજન લેવા
 બેસું.” એક તરફ બાળહઠ, બીજી બાજુ પિતાની પ્રતિજ્ઞા ! સમય
 થણેજ રમુજ હતો. બાળકે હઠ પકડી પોતે બપોરે ન ખાધું, અને
 પિતાને પણ ખાવાનું ન કહ્યું. બન્ને જણ અપવાસી બન્યા. જોડેના
 વિદ્યાર્થીઓએ દેવીદાસને ધણુંજે સમજાવ્યો, પરંતુ તેણે તે વખતે
 બાળહઠ ન છોડી. પછી સાંજે તે નમ્ર બની પિતા પાસે ગયો અને
 કહ્યું, “બાપુ, હું અલુણ્ણ ખાઈશ, તમે પણ જમો.” સાંજે પિતા
 પુત્ર સાથે બેસી જમ્યા. આ પ્રસંગથી બાળક તથા બીજા વિદ્યાર્થીઓ
 ઉપર આપ પડી કે એકવાર લીધેલું પણ પુરું કરવું એ ધર્મ છે.

પ્રસંગ ૭ માં:—

શિક્ષાના આદર્શ.

મહાત્માજીનું શિક્ષક તરીકેનું જીવન પણ અદ્ભુત છે. વિદ્યાર્થીઓને ખીલકુલ શિક્ષા ન કરવી જોઈએ એમ મહાત્માજી માને છે. શરીરખળ વાપરવું એ સત્યાગ્રહીનું કામ નથી. એકવાર અમુક વસ્તુ ન કરવાની વિદ્યાર્થીઓને સૂચના આપી હતી. પરંતુ તેજ વસ્તુ છુપી રીતે તેમણે કરી. વાત આખરે ફૂટી, છતાં ખરી વાત કહેતાં કેટલાકો ડરતા હતા. આવી સ્થિતિ જોઈ મહાત્માજી બહુ દુઃખી થયા અને વિદ્યાર્થીઓની હાજરીમાં તેમણે પોતાનાજ ગાલ ઉપર જોરથી બે ત્રણ તમાચા ચોડી કહાડ્યા, અને દર્શાવ્યું કે મારામાંજ કંઈ ખામી હશે કે સત્ય વાત કરતાં મારી આગળ તમને ડરવું પડે છો આની એવી તો અપૂર્વ છાપ તે ઉપર પડી કે તરતજ સત્ય બીના જાહેરમાં આવી. એમનું આખું જીવન એવા અદ્ભુત પ્રસંગોથી ભરેલુંજ છે.

પ્રસંગ ૮ માં:—

અંગરક્ષક કેલનએકઃ અજાતશત્રુ ગાંધીજી

સને ૧૯૦૭ ની સાલમાં મહાત્માશ્રી ઉપર કેટલાક પહાણી માણસોએ હુમલો કરેલો અને મરણોત્તેજ માર તેમને મારેલો. આ પછી બીજા હુમલાનો સંકેત ધણી વખતથી કેટલાક અવજો રસ્તે દોરવાઈ ગયેલા આપણા દેશગ્રન્થુઓએ કરેલો. મહાત્માશ્રીની આજીવન રહેનારા અને તેમના પ્રસંગમાં આવનાર માણસોમાંના ધણી જણ આ હીલચાલથી વાકેફ હતા, અને તે માટે તેઓ મહાત્માશ્રીને અગમચોટી દેતા, કે 'ભાઈ, (હ. આફ્રિકામાં હિંદીઓ તેમને 'ભાઈ'

હકીને મોલાવતા.) અમે સાંભળ્યું છે કે આપના ઉપર ખીજો હુમલો કરવાનો કેટલાક લોકો સંકેત કરે છે.’

આવી હકીકત દરરોજ તેમની રૂબરૂ રજુ થતી. જવાબમાં મહાત્માશ્રી હંમેશાની પોતાની ટેવ મુજબ રહેજો ડાકું હલાવી હસતા વહેને બોલતા, ‘બહે તેમ થાય. તેમનો પણ આ શરીર ઉપર હક છે ને? વળી હું દેશસેવા બજાવવામાં અમુક બૂલ કરું છું એવી સમજથી અને શિક્ષા કરવાને તેઓ તૈયાર થયા છે તેમાં પણ તેમનો હેતુ શુભ છે.’

આમ જવાબ આપીને વાત ઉઠાવતા, તે ઉપર વિચાર સરખો કરવો તે નામદની અને નાસ્તિકતા ગણતા. આ વાત મહાત્માશ્રીના મિત્ર મી. કેલનબેકને કાને આવી. મી. કેલનબેક જન્મે જર્મન અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક પ્રખ્યાત શિક્ષણશાસ્ત્રી હતા. મહાત્માશ્રીની સોબતે તેમને જોગી બનાવ્યા હતા તેમણે જીંદગીની મોજ-મજાઓ લગી હતી અને સાધુવૃત્તિથી જિજ્ઞાસુ તરીકે મહાત્માજીની પાસેજ રહેતા મહાત્માશ્રી ઉપર વળી ખીજો હુમલો થવાની હકીકત તેમને અસહ્ય થઇ પડી. આ થાય તો મહા અનર્થ વતેજ એવું વિચારી પોતે ખાનગી રીતે સાવચેતી રાખવા માંડી. મહાત્માશ્રી ઑફિસ બહાર જાય, કે ફરવા નીકળે તે દરેક વખતે મી. કેલનબેક તેમની સાથે રહેતા ને પોતાના કોટના ખિસ્સામાં એક નાની બન્ડુકડી રાખતા. એવા હેતુથી કે અચાનક રીતે મહાત્માશ્રી ઉપર હુમલો થાય અને બચાવ કરવો પડે તો તેનો ઉપયોગ કરી શકાય. પણ દિવસે મહાત્માશ્રીએ એ વાત અનુમાન ઉપરથી બાજી. એક દિવસ બન્ને મિત્રો બહારથી આવીને ઑફિસમાં દાખલ થયા. પોતાના કોટ ખુંટીએ બેરવ્યા. બાદ મહાત્માશ્રીએ મી. કેલનબેકના ખિસ્સામાંથી પેલી બન્ડુકડી કઢાડી. મી. કેલનબેકને બોલાવ્યા: ‘મહાન ટોર્ન્ટોયના શિખ પણ આવું હથિયાર રાખે ખરા કે ?’

ગંભીર ભાવે મહાત્માશ્રીએ પુછ્યું. 'જરૂર જણાય તો રાખવું પડે, ધીમે સાદે જવાખ મળ્યો. 'આ હથિયાર પાસે રાખવાની તમને હાલ શી જરૂર છે?' વધારે ગંભીર ભાવથી મહાત્માશ્રીએ પુછ્યું. 'મહેને એવી ખખર મળી કે આપના ઉપર ખીજી વાર હુમલો કરવાનો કેટલાક લોક મંદત કરી રહ્યા છે માટે તેને મેં મરી પાસે રાખી લીધી છે.' મી. કેલનએકે કાંઈક સંકોચથી જવાખ આપ્યો.

'હીક, ત્યારે તમે તો મારા રક્ષકની જગો સ્વીકારેલી જણાય છે! પણ આ બંદુકથી માડે રક્ષણ કરશો! વાહ!' મી. કેલનએક સ્તબ્ધ હોવા રહ્યા. 'અને આ બંદુકથીજ માડે રક્ષણ થઈ શકતું હોય તો એથીજ માડે શરીર વીંધી નાંખું તો તમે શું કરશો? મારા મિત્ર, જે તમે મારા સાચા સ્નેહી હો તો આ મારા શરીર ઉપર આટલો બધો મોહ હોવો સંભવતો નથી સ્નેહ કદાચ શરીરનું રક્ષણ કરતો નથી, આત્માનું રક્ષણ કરે છે. શરીર તો જવાનુંજ છે. આજ નહીં તો કાલે, પણ ને જવાનુંજ છે સ્નેહી તેવી ક્ષણભંગુર ચીજ ઉપર આસક્તિ નથી રાખી શકતા. ને તો અમરત્વને આદે છે, તમે મારા સાચા મિત્ર હો. અગર થતા વ્હાતા હો તો હવેથી બંદુકથી માડે રક્ષણ કરવા ઇચ્છા ન રાખતા. તેને ફેંકી દો.

એવું કહેવાય છે કે આ પ્રસંગ પછી મી. કેલનએકે પાછી બંદુક હાથમાં જ લીધી નથી. જેણે લડત પછી પણ દક્ષિણ આફ્રિકાની યુનીયન પાર્લામેન્ટમાં હિંદી મવાલનું સંતોષકારક નિગદ્ય કરાવીને પાછા વળતાં મહાત્માશ્રી કેપટાઉનથી જોહાન્સબર્ગ જાય તો તેમનું ખુબ કરવાનો સંકેત એચારેક અજ્ઞાન માણસોએ કરેલો. આ વાત બહાર મડી ગઈ. એક સત્યાગ્રહીએ આ વાત મહાત્માજીને કેપટાઉન જણાવી અને સાથે આજીજ કરી કે 'આપ પાછા વળતાં જોહાન્સબર્ગના રસ્તે ન આવો અને પરખારા નાટક જાઓ એવી અમારી સર્વ આશંકોની ઇચ્છા છે. જવાખમાં મહાત્માશ્રીએ જણાવેલું કે

‘મરણની ખીકે હું જોહાન્સબર્ગ ચંદને ન જાઉં તો બરૂર હું જીવવાને લાયક નથી. હું ત્યાં આવીશ અને ધારણી ખીના કાનસે તેા હું સંતોષ પામીશ. મારી ફરજ મેં બજાવી છે. અને પ્રભુની એવીજ ઇચ્છા હશે કે મારું કાર્ય સંપૂર્ણ થયું છે, તેથી મહેને બોલાવી લેવો.’

આ બૂરા સંકેતની ખીના મી. કેલનમેકે (જે તે પ્રસંગે જોહાન્સબર્ગ હતો) જાણી ત્યારે તેમને કહેનાર પ્રાણીસોને કેલનમેકે જવાબ દીધો કે ‘આપણા કરતાં મી. ગાંધી પોતાનું રક્ષણ કરવાને વધારે શક્તિમાન છે, અને પ્રભુ તેથી પણ વધારે શક્તિમાન છે !’

અંતે બન્યું એમ કે મહાત્માશ્રી પાછા વળતાં જોહાન્સબર્ગ પહોંચ્યા ગયા. ત્યાં ભોડાએ મળ્યા આનંદથી તેમને વધારી લીધા. વિરોધીઓ પણ તેમાં દાખલ થઇ ગયા. આમ તેઓશ્રીના આત્મ-બળથી ગમે તેવો વિરોધ નષ્ટ થઇ જતો. ગમે તેવો વિરોધી મિત્ર બની જતો. આ બનાવમાં એક નવાઇ જેવી વાત બની. સને ૧૯૦૭માં જે ચાર પઠાણ ભોડાએ તેઓશ્રીના ઉપર હુમલો કરેલો તેમાંના એક મીર આ પ્રસંગે જોહાન્સબર્ગમાં હતો. તેણે પણ મહાત્માશ્રીના પ્રાણ લેવાના બુરા સંકેત વિષે જાણેલું. તે મીર પઠાણ કે જેણે એક પ્રસંગે-સાત વર્ષ ઉપર મહાત્માશ્રીના પ્રાણ લેવા ખાતર તેમના ઉપર બચકર હુમલો કરેલો, તેણે આ વખતે મહાત્માશ્રીના પ્રાણનું રક્ષણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી, અને મહાત્માશ્રી જોહાન્સબર્ગ ગયા ત્યારે તેમનામાં ચરણમાં ભોટી પડ્યો ! મહાત્માઓનાં આત્મબળ અને નિર્બીયતા શું નથી કરી શકતાં ! એ પ્રભુ ! એ શક્તિ અમ દિલ્લાસીઓને આપ અને દિલ્લેવ-શાન્ય આપારી હથેળીમાં અમે ભાગને ફરીશું.

પ્રસંગ ૬ માં:—

વકીલના ધંધામાં સત્યનું પાલન.

મહાત્મા ગાંધીજી એવું માને છે કે, હિંદુસ્તાનમાં વકીલ, ડાક્ટર અને રેલમાડીએ જેટલી ગુલામગીરી વધારી છે તેટલી ખીજ કાઢ કાઢ્યુંથી નથી વધી. તેમની આવી માન્યતાથી વકિલાતના ધંધામાં રહેનારા અને ડાક્ટરનો ધંધો કરનારા માણસો ઉપર આક્ષેપ મુકાતો નથી, પરંતુ તે બંને ધંધામાં રહેલી પુરાઇની હદ નથી, અને તે ધંધામાં રહ્યા છતાં વકીલો તથા ડાક્ટરોમાંના ધણા પોતાની બલા-ઇના કામજો બનસેવા કરી ગયા છે અને હાલ કરી રહ્યા છે. તેનું કારણ ધંધામાં નથી રહેલું પણ તે વ્યક્તિઓમાં માણસ તરીકેની જે બલાઇ છે તેમાં રહેલું છે. આવી હદ માન્યતા તેઓ ધરાવે છે. એ માન્યતાના ધોરણે તેઓએ પોતાનો બેરીસ્ટરનો ધંધો ત્યજ દીધો. ૬. આફ્રિકામાં તેમનો વકિલાતનો ધંધો ધણી સારી આત્માદીમાં હતો પણ વકીલ તરીકેની તેમની ખ્યાતિ કેવી રીતે વધેલી, તેના ઇતિહાસ આપણે તપાસીએ ત્યારે આપણને સહજ જણાયે કે જે શુદ્ધ નીતિ અને રીતિ આ સંસારમાં ધંધાદારી માણસોને પોતાના ધંધામાં નુકસાનરૂપે જણાય છે, તેજ શુદ્ધ નીતિ રીતિથી તેમણે એ આત્માદી વધારી હતી, અને આવી રીતે ‘સત્યનો સદાએ જય છે’ એ પવિત્ર સિદ્ધાંતને પોતાના જીવનમાં નાના મોટા દરેક પ્રસંગે જોતપ્રોત ધટાવી દીધો હતો.

વકિલાતનો ધંધો ગ્રહણ કર્યા છતાં તેમાં રહીને કેવી રીતે પોતે વિશુદ્ધ જીવન માળી શક્યા અને પરાપકાર કરી શક્યા તેની કેટલીક હકીકત આપવી અસ્થાને નહીં જ ગણાય.

(૧) સત્યને સદા સાચવવું—તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સાચવવું.

(૨) પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક પોતાનો અસીલ જે કાંઈ કેસની હકીકત કહે તે ઉપર તેની સચ્ચાઈ ખાતર પુરતી તપાસ કરવી.

(૩) ખોટી હકીકતો અને જૂઠા સક્ષી ઉપર જે કેસનો આધાર રહેલો હોય તેવા કેસ હાથમાં લેવા નહીં.

(૪) અસીલની સાચી હકીકત જાણ્યા બાદ અસીલ અને તેના પ્રતિસ્પર્ધિની ભેગા કરવા. અને ત્રાહીન તરીકે અપક્ષપાતપણે તેઓનો નિવેડો લાવવા પ્રયત્ન કરવો. બંનેને સમજાવવાને પોતાની પૂરી શક્તિ વાપરવી. તેમાંનો એક બંધો માણસ હોય તો તેનામાં રહેલી બલાઈને ઉતેજીને આ તકરારમાં તુકસાન વેડી લઈને પણ નહીં લડવાનું સમજાવવું. આવા ધણા બનાવ વકીલ તરીકેની તેમની કારકીર્દીમાં બન્યા છે.

(૫) જે કેસ પોતે લીધો હોય તેની સુનાવણી વખતે કે અસીલની જુગાની વખતે અગર તો તેના છેવટના ચુકાદા વખતે પણ પોતાને ચેક્રસ માણસ પડે, કે તે કેસમાં પોતાના અસીલે અસત્ય હકીકતજ કહેલી છે, અને એ કેસનો ચુકાદો તરફેણમાં આવશે તો સામા માણસને અન્યાય થશે, તો તુરંતજ તે કેસ ત્યાંને ત્યાં કોર્ટમાંજ છોડી દેતા. આ નૈતિક દૃઢતાનું પરિણામ એ આવતું, કે (૧) ખોટા કેસો તેમની પાસે આવતા અટકતા અને (૨) કોર્ટને ખાત્રી થતી કે મી ગાંધીએ અમુક કેસ હાથમાં લીધો એટલે તેમના અસીલની ફરીયાદ અને બચાવ વાળખી હોવાં જોઈએ. કોર્ટને આવી ખાત્રી થવાથી કેટલીક વેળા એવું બનેલું કે ચુકાદો આપતી વેળા પોતાના અસીલના પ્રતિનિધિ તરીકે પોતે રાજીનામું આપે, ત્યારે માજિસ્ટ્રેટ કહે કે “મી. ગાંધી, આ કેસ તમારા અસીલની તરફેણમાં છે અને ચુકાદો પણ તેની તરફેણમાંજ આપવાનો છું. તમે કેમ આવો કેસ છોડી દો છો ?” ત્યારે મહાત્માજી જણાવતા કે મહારા અસીલે આ કેસમાં મને ઉત્તરો

છે. તે દોષિત છે અને આવું જાણવા છતાં પણ તેને હું મદદ કરું તો સામા પક્ષને અન્યાય થવા સંભવ છે. આ સાંભળી કોર્ટનું બધું મંડળ ચેકિત થતું.

(૬) પોતાના બેરીસ્ટરના ધંધામાં એવી બાહોશી પોતે ધરાવતા કે છેલ્લા વખતમાં તો જોહાન્સબર્ગ શહેરની મ્યુનીસીપાલિટીએ પણ કેટલાક પ્રખ્યાત ગેરા બેરીસ્ટરોને પડતા મૂકી મ. ગાંધીજીને પોતાનો બહુ જોખમવાળો કેસ સોંપેલો. આવી અનેક હકીકતો ઉપરથી જાણાય છે કે માણસોની નજાણાઈને કારણેજ વકીલો હજારો તકટે રચે છે. મ. ગાંધીજી પોતાના ધંધામાં ત્રણ મુખ્ય મુદ્દા રાખતા.

૧. સાચોજ કેસ હાથમાં લેવો.

૨. જે કેસ પોતે હાથમાં લેતા તેની સખળી, નખળી બન્ને બાજુઓ તપાસીને તે કેસમાં કાયદેસર જે નજાણાંઓ-ખામીઓ જાણતી હોય તે જરૂઆતથીજ કોર્ટ સમક્ષ ખુલ્લી મુકી દેતા. આવું પરિણામ એ આવતું કે પોતાના અસીલની વિરુદ્ધ રહેલી જે કાયદેસર ખામીઓ હોય તેને શોધી તેના ઉપર જોરથી દીકા કરવાની કે તેનું પિછપેચણ કરવાની જરૂર સામા પક્ષના વકીલ માટે રહેતી નહોતી. સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્ય સ્વભાવ એવો હોય છે કે ગુન્હેગાર પાસે ગુન્હો કબુલ કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યા પહેલાંજ ગુન્હેગાર ગુન્હો કબુલ કરે તો ગુન્હો શોધનાર માણસ ચાંતજ થાય ને તે વધારે જોહા પ્રયત્નજ કરતો નથી. આવી રીતે પોતાના પક્ષની તખળી બાજુઓ પહેલેથી કોર્ટની સમક્ષ મુકવાથી સામેના વકીલને દીકા કરવાનું રહેતું નથી. આ મનુષ્ય સ્વભાવને પોતાના ધંધામાં મહાત્માજીએ ધટાવેલો.

૩. પોતાના અસીલના પક્ષે જે કાયદેસર સખળ હકીકત હોય તેના ઉપર પોતાની પુરી બાહોશી વાપરી કાયદાનો લાજ લેતા.

અને આમ કરતાં સામેના વકીલથી કોઈ પણ રીતે તેમની ફલીલ તોડી શકાતી નહીં.

આમ ઉપલા ત્રણ મુદ્દાઓ તેમના વકીલ તરીકેના ધંધાની કારકીર્દીમાં ચાવીરૂપે હતા. કેટલાક કેસ તેમણે એવી નવઘ જેવી રીતે હાથમાં લીધેલા કે કોર્ટનું બધું મંડળ આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય. બારિ ગુન્હો કરનાર પાસે ગુન્હો કબુલ કરાવીને—ગુન્હો કેવી રીતે કર્યો, કેમ હેતુથી કર્યો, વગેરે શબ્દે શબ્દ સાચી હકીકત કોર્ટમાં પોતાના અસીલ પાસે ખુલ્લી કરાવીને પછી બિટીશ ન્યાયના સિદ્ધાંત ઉપર અને ન્યાયની કોર્ટોના મૂળ હેતુ ઉપર એવી સચોટ ફલીલ કરતા કે મોટા ગુન્હેગારોને કોર્ટ પાસે માફી બહાવેલી. આવા દાખલા બનેલા છે, એ બનાવો વિગતવાર નજ આપી શકાય.

પ્રસંગ ૧૦ એ—

દેશપારીઓના કુટુંબની સેવા.

સને ૧૯૧૦ ની સાલમાં ટ્રાન્સવાલમાંથી કેટલાક સત્યાગ્રહી-ઓને દેશપાર કરી ત્યાંની સરકારે તેમને હિંદુસ્તાન મોકલી દીધેલા. બધા દેશપારીઓ દ. આફ્રિકામાંજ જન્મેલા હતા, એટલે તેઓનું હિંદમાં કોઈ પોતાના જેવું નહોતું. તેઓ હિંદને નામથીજ ઓળખતા. તેમનાં માખાપની પવિત્ર જન્મભૂમિ હિંદ છે એટલુંજ તેઓ જાણતા. વારસાથી મળેલું હિંદી લોહી તેમની નસોમાં વહેતું અને હિંદી ખમીર તેમના સ્વભાવમાં જણાતું. આ બધાનાં સૂચકરૂપે તેઓ પોતાના પૂર્વજોની પવિત્ર ભૂમિ હિંદ માતાનું જે અપમાન દ. આફ્રિકાની સરકાર કરતી તે સહન કરી શક્યા નહીં અને સત્યાગ્રહની લડતમાં સામેલ થયા, પરિણામે હિંદી હોવાનો દાવો કરનારા, જ્યાં હિંદને નહીં ઓળખનાર એવા સંખ્યાગૃહ હિંદીઓને ત્યાંથી હિંદ તરફ રવાના કરવામાં આવ્યા. હું વાંચક વગેરે એક

પ્રશ્ન પૂછીશ. મહારા અને તમારા જેવાઓ જેઓ ઓકસેન્ડના ટાપુ વિષે કાંઈ પણ જાણતા નથી, તેઓને અર્થથી ત્યાં ચઢાવી આપે તો આપણી શી દશા? એવોજ ખ્યાલ આ ટ્રાન્સવાલની સરકારે મોકલેલા દેશપારીઓ વિષે બાંધી લેજો. અજબપણા છતાં પ્રભુને જાણીતા એવા આપણા તે બંધુઓ કંગાળ સ્થિતિમાં મદ્રાસ ઉતર્યા આવી ત્રણ દુકડીઓ હિંદુસ્તાન ચઢાવી દીધેલી. પહેલી ૧૦૪ જણની, બીજી ૬૦ જણની અને ત્રીજી ૨૬ જણની, છેલ્લી દુકડી મુંબઈ ઉતરેલી. પહેલી બે દુકડીઓની દેખરેખ મદ્રાસમાં પ્રગટ થતા 'ઇન્ડિયન રિવ્યૂ' ના અધિપતિ શ્રીયુત નેટેસન તરફથી રાખવામાં આવી હતી.

આ દેશપારીઓ અહીં આવ્યા. પણ તેમનાં પેલાં ન્હાનાં બાળકોનું શું થયું હશે? તેમની સ્ત્રીઓનું શું થયું હશે? બાળકોનાં આંસુ લોહી તેમને વાત્સલ્ય પ્રેમથી પૂર્ણ એવું આશ્વિન કાણુ દેતું હશે? દેશપારીઓની સ્ત્રીઓનાં આંસુ પણ કાણુ દોહાતું હશે? જણાવ્યા વિનાજ વાચક જાણી લેશે કે એ આપણા મહાત્માજી. તેમના પરમ સ્નેહી મી. કેલનએક તરફથી સત્યાગ્રહીઓને જે ટાંદરેટોય ફાર્મ અપાયલું હતું તેમાં આ બધી સ્ત્રીઓ અને બાળકો રહેતાં. મહાત્માજી તેમની જરૂરિયાતો પૂરી પાડતા. તેમની સેવા કરતા. સહવારે ઉઠી વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવીને પછી 'સ્ત્રીઓના પાંચખાનાની બકેટો સાફ કરતા' આ હકીકત જાણી, પ્રિય વાચક! તમારા હૃદયમાં શું થાય છે? બલે, ગમે તેવા હજારો વિચારો મહારા અને તમારા હૃદયમાં ઘોળાયાં કરે પણ કાયં કરવું. અને તે પણ પૂજ્ય બુદ્ધિથી અને સેવા વૃત્તિથી, એ મહાત્માજીને મન તો સાચી દેશભાવના હતી. તે બેકેટો સાફ કર્યા બાદ પેતે સ્ત્રીઓના ઝોરમાંની મહાર રહી કહેતા:—

“ Mrs. Naidoo, have you anything to give me to wash ? Will you please get dirty clothes from others and give me to wash ? ” (મીસીસ નાઇડુ, તમારે કાંઈ ધોવા આપવાનું છે ? બીજાં બધાં પાસેથી મેલાં કપડાં ભેગાં કરીને મ્હને ધોવા આપશો ?) મહાત્માશ્રીની માગણી મુજબ બધાં મેલાં કપડાં ભેગાં કરીને તેમને આપવામાં આવતાં અને પાસેના ઝરામાં તે લુગડાં સ્વચ્છ કરી, સૂકવીને રાત્રે પાછાં સોંપાતાં.

દેશપારીઓની સ્ત્રીઓને પોતાના ધણીની ગેરહાજરી નહોતી જણાતી. દેશપારીઓને પણ વિશ્વાસ હતો કે પોતાના કરતાં પણ વધારે સખળપાત્રને પોતાનાં બાળકો અને સ્ત્રીઓ સોંપાયાં છે. મદ્રાસમાં તેઓને કોઈએ પૂછેલું કે સરકારે તમને અહીં મોકલ્યા તો તમારાં બાળબચ્ચાઓનું શું થશે ? જવાબમાં તેમણે જણાવેલું કે—“અમોને તેની બરા પણ ચિંતા નથી. તેઓનો પાળક, પોષક, માઆપ, કે ઇશ્વર જે કહેા તે લાંબા છેજ. મં ગાંધી લાં છે લાં મુંધી અમે તદ્દન નિશ્ચિંત છીએ. ” મહાત્માજીની સેવાએજ આ વિશ્વાસ દેશપારીઓના હૃદયમાં તો નહોતો પ્રેર્યો હોય !

પ્રસંગ ૧૧ માં—

બહોળું હિંદી કુટુંબ—અલેક મારે આગ્રહ.

જે સત્યાગ્રહીઓ જેઠમાંથી નીકળ્યા બાદ થોડી મુદત બહાર રહેલા, તેઓ બધા ટૉર્સ્ટોય ફાર્મ ઉપર રહેતા. તેમાં હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રીસ્તિ અને પારસી; ગુજરાતી, કલકત્તીઆ, મદ્રાસી, અને મુંબઈમરા; બાળક, યુવાન અને વૃદ્ધ; સ્ત્રી અને પુરુષ; સર્વે કુટુંબની માફક રહેતાં. સામાન્ય રીતે સંયુક્ત કુટુંબભાવનામાં કલ્પાતી સમાનતા હોયતા, અને મમતા ત્યાં જણાતાં હતાં. આ હિંદુ નહોં, મુસલમાન નહોં, પારસી નહોં, ખ્રીસ્તિ નહોં પણ ખરેખર હિંદી કુટુંબ હતાં.

અને તેના પાળક મહાત્માજી હતા. તે કુટુંબમાંથી કોઇપણ વ્યક્તિનું આચરણ અન્ય કુટુંબી સાથે બેદભાવવાળું જણાતું તો તેથી તેમને કશું જાગી આવતું. આવા વર્તન સામે ગાંધીજી પોતાની સખ્ત નાપસંદગી દર્શાવતા. એક વખત એવું બન્યું કે:—તેમના વડા ચિરંજીવી ભાઈ હરિલાલ, અને ભાઈ પરાગજીભાઈ ખંડુ-ભાઈ વગેરે મિત્રોએ ફાર્મના બગીચામાં કામ કરીને આવ્યા બાદ ચઢા પીધી આ સત્યાગ્રહી ફાર્મમાં ચઢા વપરાતી નહીં. ફક્ત મદ્રાસી સ્ત્રીમંડળનેજ વાપરવાની છૂટ હતી. આ હકીકત ગાંધીજીને કાને આવી. તેમણે તો તે બધા મિત્રોની પૂરી હાજરી લઈ વારા ફરતી તેમની જડતી લેવા માંડી.

“પરાગજી, તમે આ શું કરો છો? તમારાથી ચઢા શી રીતે પી શકાય? મહાત્મા ટાલ્ટરોયનાં પુસ્તકો વાંચવાં શાં? સત્યાગ્રહ વિષે લાંબા લાંબા નિબંધો લખવા શા! ભારે ભારે છટાદાર બાપણુ કરવાં શાં! ગીતાજીના શ્લોક બણુવા શા! સંયમવ્રતો પાળવાં શાં! આ બધા ઉપર ત્હમે તો પાણી ફેરવ્યું!”

અને હરિલાલ તને ચઢા પીવાનો શોખ થયો ત્યારે તમે તણુ જણાઓએજ કેમ પીધી? મી. નાયડુનાં છોકરા તેમજ બીજા હતા તેમને કેમ ભૂલી ગયા? હું જોયા કરું છું કે તમે તણુમાં કોઈ ચોથાને બેળવતા નથી. આમ તમારા મનમાં બેદભાવ કેમ રહી શક્યો છે? [હુંદની સેવા આમ અતડા રહેવાથી તો કોઈ હી નથી થઈ શકવાની. સત્યાગ્રહીનું નામ ધારણુ કરી ફરવું, વારાફરતી જેલોમાં જવું, જેલમાં પણ અપમાનભર્યા કાયદાની સામે થઈ દિવસોના દિવસો અપવાસ કરવા અને અમલદારોને હાંધીને જય મેળવવો; એ બધુંએ મારે મન ગૌણુ છે. અને જે આપણેજ તે મુજબ વર્તન નહીં કરી શકીએ તો પછી કોની પાસેથી એવી આજ્ઞા રાખી શકાય?”

પ્રસંગ ૧૨. મો:—

ફિનીક્ષની સંસ્થા: દિનચર્યા: સુખદુખમાં પશુ ધીરજ

સને ૧૯૧૨ની સાલમાં સ્વ. ગોખલે દ. આફ્રિકા ગયા તે વખતે સરકાર પક્ષનું વલણ સુલેહ તરફ જણાયું. અને જે હાડ-મારીઓનો નિકાલ લાવવાનો હતો તે માટે ત્યાંની યુનીયન પાર્લામેન્ટમાં હિંદી સવાલની પૂરતી ચર્ચા થવાની હતી. આ શાંતિના વખતમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ ટ્રાન્સવાલમાંથી નાતાલમાં આવવાનો વિચાર કર્યો. નાતાલમાં આવી ‘ઈંડિયન ઓપિનિયન’ છાપાને હાથમાં લઈ તેમાં ઘટતો ફેરફાર કરવાનો વિચાર કર્યો. નાતાલના દરબાન બંદરથી ખાર માછલ દૂર ફિનીક્ષ નામનું રેલ્વે સ્ટેશન છે. તે સ્ટેશનથી અઢી માછલ દૂર હાલ જ્યાં ‘ઈંડિયન ઓપિનિયન,’ છપાય છે તે જગ્યા છે. તે સંસ્થાની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ જાણુરા જેવો છે. સને ૧૯૦૬ ની સાલમાં મદનજીત નાશના ગૃહસ્થ પાસેથી મહાત્માશ્રીએ ‘ઈંડિયન ઓપિનિયન’ પત્ર અને ‘ઇન્ટર નેશનલ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ’ એ બંને વેચાતાં લીધેલાં. તે વખતે પ્રેસ ડરબન શહેરમાં હતું. પ્રેસ અને પત્ર પોતાની માલકીનું કર્યા બાદ એક પ્રસંગે જોહાન્સબર્ગથી ડરબન આવતા ટ્રેનમાં પ્રખ્યાત અમેરિકન લેખક જોન રસ્કીનનું “ Up to the last ” એ નામનું પુસ્તક તેમણે વાંચ્યું. વાંચ્યા બાદ તેમણે ખુબ વિચાર કર્યો. અને શહેરી જીવનમાંથી ગ્રામ્યજીવનમાં દાખલ થવાનો નિશ્ચય કર્યો. ડરબન પહોંચ્યા બાદ કામ કરનાર કેટલાક મિત્રોને મળ્યા. તેમની સંમતિથી ઉપર જણાવેલી ૨૦૦ એકર જમીનનો ટૂકડો લઈ ને ઉપર છૂટક છૂટક દસેક ન્હાના બંગલાના આકારનાં ટીનનાં ઘર બનાવ્યાં. પ્રેસ માટે મોટું છાપરૂં બનાવ્યું અને કાંઈ પશુ ધમાલ કર્યા સિવાય તે નિર્જન જગ્યામાં પ્રેસ લઈને મૂક્યું, એવા હેતુથી કે પ્રેસમાં કામ કરનારાઓએ જમીન ઉપર

અપ પુરતાં ફળાદિનો અગીચો બનાવી ઉત્પન્ન લેવું અને જે ખૂટે તે પ્રેસમાંથી લઈ પોતાનું ચુબરાન નિભાવવું. પણ જ્યાં સુધી પોતે લાંબી મુદત માટે સ્થાયી રહેવાને ત્યાં નહીં જાય ત્યાં સુધી તે હેતુ-ઓનું પાલન થવું મુશ્કેલ હતું. એ કારણથી તેમણે ટ્રાસ્ટોય ફાર્મ ત્યજીને ફિનીક્ષમાં મુકામ કર્યો. તેમની સાથે આશ્ચરે પચીસ વિદ્યાર્થીઓ પણ હતા. ફિનીક્ષમાં આવી અધી ગોઠવણ કરી દીધી. નીચેના કાર્યક્રમ ઉપરથી ત્યાં ચાલતા કામથી વાચકવર્ગ માહિતગાર થશે. આ બનાવમાં જે હકીકત મ્હારે મુખ્યત્વે કરીને કહેવાની છે તે તો હજી આગળ આવશે.

સવારે ૫ વાગે ઉઠવું: ગાંધીજી જાતે બધાને ઉઠાડતા અને દાતણ આપતા.

૬ વાગે દાતણ પાણી કર્યા બાદ અધી સંસ્થાના બધા રહી-શોએ હાથમાં કોદણી, પાવડા લઈ અગીચામાં કામ કરવા નીકળી પડવું.

૮ વાગે કામમાંથી છુટીને સવારનો નાસ્તો.

૮૧ વાગે બધા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોએ નિશાળમાં જવું. પોતે પણ શિક્ષકનું કામ કરતા.

૧૦૧ વાગે નિશાળમાંથી છુટીને પાસેના ઝરામાં ન્હાવા જવું.

૧૧ વાગે જમવાનું: ગાંધીજી પોતે પીરસે.

૧૨૧ વાગે વિદ્યાર્થીઓમાંથી થોડા જણ નિશાળમાં જાય. બાકીના પ્રેસમાં કંપોઝીટરનું કામ કરે. કેટલાક ચુબરાતીમાં અને કેટલાક અંગ્રેજીમાં.

૨૧ વાગે નિશાળમાં ગયેલા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો પ્રેસમાં કામ કરવા જાય અને પ્રેસમાં ગયેલાઓ નિશાળમાં જાય.

૩૧ વાગે પ્રેસ અને નિશાળમાંથી છુટવાનું.

૭ વાગ્યા સુધી અગીચાનું કામ તથા સાધારણ કામ કર્યા બાદ સોંપવું વાળું.

૮ વાગે વાળુ કૃત્યા બાદ પ્રાર્થના.

૮૧ પ્રાર્થના પછી અર્ધો કલાક સંધારણ વાતચીત.

૧૦ વાગે હિંધવાનું.

ઉપર મુજબનો કાર્યક્રમ ચાલતો હતો એમાં કોઈપણ ભોગે ખલેલ પહોંચતી નહોતી.

એક દિવસ એવો પ્રસંગ બન્યો કે સવારે નવ વાગે સ્ટેશન ઉપરથી ટપાલના કાગળો આવ્યા, તેમાં હિંદુસ્તાનનો એક તાર હતો. ટપાલ મારા હાથમાં હતી અને ગાંધીજી નિશાળમાં હતા, ત્યાં હું તેમને આપવાને જતો હતો; તેવામાં તેમના ચિરંજીવી બાઇ મણિલાલે આવીને મારી પાસેથી તાર લીધો. તેમાં શું હશે તે જાણવાને તે ધણા આતુર હતા, તેમની આતુરતા એટલાજ કારણથી વધેલી કે તેમના કાકા (ગાંધીજીના મોટાભાઈ) ભયંકર ખિમારીમાં છે એવી ખબર પત્ર મારફતે તેમણે જાણેલી અને આ તાર કાંઈ માઠા સમાચારનો તો ન હોય ? એવા વિચારથી ચતુરાઈથી તાર ઉઘાડી, વાંચીને બંધ કર્યો. જાણ્યું કે ગાંધીજીના વડીલ બંધુ સ્વર્ગસ્થ થયા છે ! પણ આ વાત શી રીતે જાહેર કરી શકાય ? અમે મુંઝા રહ્યા. ટપાલના કાગળો અને તાર ગાંધીજીને જઈને આવ્યા. અમને લાગેલું કે તાર વાંચીને તેઓ નિશાળવાળા ઝોરડામાંથી બહાર નીકળશે પણ તેમ થયું નહોતું. રામાયણમાં વાંચ્યું છે કે શ્રીરામચંદ્રે એક દિવસ રાત્રે પોતાના રાજ્યાભિષેક વિષે સાંભળ્યું ત્યારે તેમની મુખમુદ્રા ગંભીર હતી અને બીજી સવારે પોતાના વનવાસ વિષેનો હુકમ સાંભળ્યો ત્યારે પણ તેમની મુખમુદ્રાપર એજ ગંભીરતા જણાતી. એવું વાંચેલું ખરું પણ આખે અનુભવેલું નહોતું. તે ભાગ્ય આજેજ પ્રાપ્ત થયું. અમે તો આખો દિવસ રાહ જોઈ છતાં કોઈ પણ ખળ-ભળાટ થયો નહોતો. સાંજે પ્રાર્થના પછી દિવસનો બધો કાર્યક્રમ પૂર્ણ થયા બાદ તેમણે મમગ્રીની ધારણ કરી અને નિસાસાસહ હુઃખ

સમાચાર સર્વને સંભળાવ્યા. અને કહ્યું: “આપણા હંમેશના કાર્ય-ક્રમમાં ખલેલ ન પહોંચે તે કારણથી હૃદયની લાગણી દબાવી રાખી કામ ચાલવા દીધું. ચાલતા કાર્યક્રમને અટકાવી બધાને ખલેલ પહોંચાડવાનો ખતે શો અધિકાર છે? એવું સમજી મનમાં જ નિશ્ચય કરેલો કે કોઈને જરાપણ શંકા ન થાય એવી મનની સ્થિરતા રાખી.”

સાંભળ્યું છે કે આપણાં “રાષ્ટ્રીય સંમેલનો”માંના એક સંમેલનની એક વેળાએ તેના પ્રમુખને પોતાના એકના એક દીકરાના મરણના દુઃખદ સમાચારનો તાર મળ્યો. તે વાંચી પ્રમુખ સાહેબે પોતાના ખિસ્સામાં ચૂક્યો. જાણે કે બીનજરૂરી તાર હોય તે મુજબ તાર વાંચીને કાંઈપણ ગમગીનીનું ચિહ્ન મુખમુદ્રા ઉપર જણાવેલું નહોતું. છેવટે એકકતું બધું કામ પુરું થયા બાદ તારની હકીકત અન્ય મિત્રોને જણાવેલી. મિત્રોની દોલસોજનો જવાબ આપતાં તે સાચા આગેવાને જણાવેલું કે “એક સંતાનને ખોવાથી ત્રીશ કરોડ સંતાન મેં મેળવ્યાં છે, તો પછી શોક કરવાનું શું પ્રયોજન? હિંદને આમાં પુત્રરતન જોઈએ છે. પ્રભુ, એવા પયગંબરોને આપ્યાવતમાં મોકલો !

પ્રસંગ ૧૩ મો:—

ઈનામી વાર્તા.

હાલની શરૂઆત પહેલાં મહાત્માજી બ્યારે વિદ્યાર્થીઓ સહિત ફિનીક્ષ સંસ્થામાં રહેતા ત્યારે એક રમુજ બનાવ બનેલો. એક દિવસ એવો વિચાર થયો કે સંસ્થામાં રહેનારા બધાઓએ એક વાર્તા લખવી. તે વાર્તા અઠવાડીયા બાદ અમુક દિવસે વાંચવી, અને સર્વોત્તમ વાર્તા લખાયેલી હોય તેના લેખકને બધાએ મળીને ઇનામ આપવું. ઇનામની રકમ આશરે અઢી શિલિંગ હતી. વાર્તા લખનાર ત્રીસ જણા હતા. એટલે એક એક પેની અને સહેજ વધારે દરેકને ભાજે આવે,

વાર્તા લખાઇ, સર્વેએ પોતપોતાની ભિન્નભિન્ન રૂચિ અને સંકલના દર્શાવી. ધણી મજા પડી. બધી વાર્તાઓ વંચાઈ રહી. મહાત્માજીએ પરીક્ષકનું પદ લીધેલું. તેમણે પરીક્ષા કરી અને છનામ કેને આપવું તે નક્કી કર્યું. પણ બધાઓએ કેવી રીતે છનામની રકમ આપવી તે નક્કી થયું નહીં. જેઓ વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકો તરીકે રહેતા હતા તેમણે છનામની પોતાને ભાગે આપવાની રકમ ૧૬ પેની ક્યાંથી લાવીને આપવી ? વિદ્યાર્થીઓ પાસે ખાનગી કાંધ રહેતું નહીં, અને હોય તોપણ બાપની મીલકતમાંથી કાંધ આપે એની મનાઇ હતી. શિક્ષકો હતા તે તો વિદ્યાર્થી કરતાં પણ વધારે વિકટ સ્થિતિમાં હતા. કારણ કે તેમની પાસે, ખાનગી જેવું કાંધ રહેતુંજ નહિ. એટલે એક શિક્ષકે એવું જણાવ્યું કે અમે ચાલુ કાર્યક્રમની બહારના વખતમાં પ્રેસનું કામ કરીને તે રકમ પુરી કરી આપીશું.

મહાત્માજી—“એમ કરવું તમને નહિ પાલવે, હું તેમ કેમ કરવા દઉં ? પચીસમે કલાક ક્યાંથી લાવશો ? અને કદાપિ હોય તોપણ તેના ઉપર હક્ક ધરાવનાર હું બેઠો છું, તમારા જીવનની ખોળેખોળ મારી છે. મારી પાસે કામ ધણું છે. મહેરબાનીની ખાતર અને મારા કામમાં વિશેષ ન આવે તેટલા સાફ તમને ખાવાપીવાનો, ન્હાવાઘોવાનો અને આરામનો પુરતો વખત આપું છું. તમારા ખાનગી કામ માટે એક પણ પણ મારી મરજી વિના રોકી શકો નહિ એવી તમારી ફરજ છે.”

હવે શું કરવું ? બધા અચકાયા. સ્તબ્ધ થઇ બેઠા. તુળી એક શિક્ષક બોલ્યાઃ—“એક ટંકનો ખોરાક અમે છોડી દઇએ છીએ.”

મહાત્માજી—“તેમ પણ હું નહિ કરવા દઉં. અપરાધ કરવા બાદ આરામ કામમાં રહેજપણ ફીલ ચાપ તેનો કાણ જીએદાર ? અપરાધ કરે છતાં કામ કરવામાં જરાપણ શિથિલ ન બને એવી કૃતિ તમે બધામાં છે ? તેમ ન બની શકે તો તમે મોર બનશો.”

એ પણ સત્ય ત્યારે થું કરવું. ભારે આવી પડી. તેનેા નિવેડો શી રીતે આવ્યો હશે? સમધારણુ રસ્તો મહાત્માજીએ સૂચવ્યો કે ખોરાક ત્યજવાનો નહિ પણ ખોરાક લીધા બાદ પાછળથી મુખવાસરૂપે એ નારંગી ખાઓ છો તે ન ખાઓ તો આખા દિવસની ચાર નારંગીથી તમારું પોતપોતાનું દેવું પતી જાય. આમ કરવાથી કોષપણુ જાતની ખામી જણાશે નહિ. આમાં પેટની જરૂરિયાત નથી ત્યજવાની પણ જીમનો રસ ત્યજવાનો છે. માટે કામ કરવામાં શરીર જરાપણુ શિથિલતા નહીં બતાવે.

સર્વેને તે વાજળી લાગ્યું અને તે મુજબ સહુએ પોતપોતાનું દેવું ચુકવી દીધું. જેઓ સ્વતંત્ર રહેતા હતા અને પોતાની ખાનગી રકમ આપી શકે તોપણ વાજળી ગણાય તેઓએ પણ એજ રસ્તો લીધો. આમ આનંદ અને મજામાં અમને અમારી સ્થિતિનું અને ફરજનું એવું સરસ રીતે જાન થયું કે જે હજારો પુસ્તકો વાંચવાથી ન થાય. આ બનાવની અસર પેલા કુમળા હૃદયના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર કેવી થઇ હશે? પોતાના વિદ્યાર્થીઓનું ચારિત્ર ખીલવવાને આના કરતાં અન્ય સુગમ રસ્તો કયો હોય?

પ્રસંગ ૧૮ માં:—

વેરૂલમનું મંદિર.

ક્રિતીક્ષ જ્યાં મઠ ગાંધીજીની સંસ્થા છે ત્યાંથી સાત માઈલ દૂર વેરૂલમ નામે દક્ષિણ કીનારાની રેલ લાઇન ઉપર એક ગામ છે. તે બાજુના વિભાગનું એ મુખ્ય સ્થળ ગણાય છે. બાજુ બાજુ શેરડીનો પાક ધણા સારો જથ્થામાં થાય છે જેથી ખાંડ બનાવવાના કારખાનાં પણ છે. મુખ્યત્વે ક્રીને તે પ્રગણામાં રહેતા હિંદુ ખેડુનો તરફથી વેરૂલમમાં હિંદુ મંદિર આવવામાં આવ્યું છે, તે મંદિરમાં ગોપાળલાલજીની મૂર્તિઓ પધરાવવામાં આવી છે. મહુમ દેશભક્ત બ્રાહ્મણે સાહેબ નાતાલ પધાર્યા ત્યારે તે મંદિર તૈયાર થયું હતું.

અને તેના કારભારીઓની એવી ઇચ્છા હતી કે ગોખરે સાહેબને ત્યાં આમંત્રણ કરી તેમના મુખારક હસ્તે મંદિર ખોલવાની ક્રિયા કરાવવી; પણ તેમની નાદુરસ્ત તબીયતને કારણે તે ઇચ્છા ખર આવી નહીં. ૭ માસ પછી ગાંધીજીને મંદિરના કારભારીઓએ આમંત્રણ મોકલ્યું. એમણે તે આમંત્રણ સ્વીકાર્યું. કારભારીઓએ તો ગાંધીજીને વધાવી લેવાને બધી તૈયારી કરવા માંડી. રોશન ઉપરથી સરખસ કાઢી મંદિર સુધી જવાની બધી સગવડ કરી. બીજા બાજુ મહાત્માજીએ આશ્રમનાં ન્હાનાં બાળકોને ગાડીમાં મોકલવાનો બંદોબસ્ત કરી જેઓ ચાલી શકે તેઓને લેઇને પગ રસ્તે જવાનો ઇરાદો રાખ્યો. આ હકીકતની મંદિરના કારભારીઓને પહેલેજ દિવસે ખબર પડી કે તેઓ તાકીદથી આશ્રમમાં આવ્યા. પગ રસ્તે નહીં જતાં ગાડીમાં જવાને ગાંધીજીને વિનવવા મંડ્યા. કારણ પૂછતાં તેઓએ જણાવ્યું કે રોશન ઉપર હજારો ભોકા બેગા થશે અને આપ ગાડી મારફતે નહીં આવો તો બધા ભોકા નિરાશ થશે ગાંધીજીએ હસ્તાં હસ્તાં પૂછ્યું:—‘પણ તમે અને લેવાને રોશન ઉપર જમ તેના અદ્ભૂત પગ રસ્તે સામા આવશો તો વાતો કરતા કરતા રસ્તો કાપશું અને વળી આનંદ વધારે થશે.’ પણ ભોકાનો ભારે આગ્રહ હોવાથી અંતે દેન મારફતે જવાનું કબૂલ થયું. બીજો દિવસે ચાલી શકે એવા આશ્રમવાસીઓ સાથે વેરલમના આગલા રોશન સુધી પગે ચાલીને લાંથી ગાડીમાં બેઠા. વેરલમમાં હજારો માણસો બેગાં થયાં હતાં. ગીરમીટીઆ અને બીજા દિંદીઓ ગાંધીજીનાં દર્શનનો સારો લાભ ભણી એક મેળાની પેઠે ત્યાં બેગા થયા હતા. નક્કી કરેલા વખતે મંદિર ખોલવાની ક્રિયા શરૂ થઇ ગાંધીજી હાથમાં સોનાની કુંચી આપી. તેઓ હસ્યા. ખોલવાની ક્રિયા બાદ તે પોને નીચે મુજબ દિંદીમાં બેઠ્યા જેની નોંધ કાર્મણ્ય સ્થળે નહીં હોવાથી અહીં ઉત્તરવી યોગ્ય ગણાયો:—

‘પ્રભુનાં દ્વાર સદાયે રાત્રિદિવસ ખુલાંજ હોય છે, છતાં મ્હારે હાથે ખોલવાનો ડોળ કરાવ્યો નેથી પ્રભુ હસશે. હું જાણું છું કે પ્રભુના મંદિરનાં દ્વાર ખોલવાનું અભિમાન રાખનાર પાપી ગણાય. છતાં મેં અત્રે આવી તે ખોલવાની ક્રિયા કરવાનું કબૂલ કરેલું અને તે પ્રમાણે કર્યું. એ બધુંયે મંદિરના કારભારીઓના મ્હારા તરફના સ્નેહથી પ્રેરાઇનેજ મેં કર્યું છે, વળી આજકાલ આવાં મંદિરો અનાચારના અખાડા થઇ પડ્યાં છે. એદીઓનાં એદીખાનાં થયાં છે; એ પણ હું જાણું છું. ભવિષ્યમાં આ મંદિર પણ એમાંનું એક થાય, અને પ્રભુને બદલે એ મંદિરમાં દુરાચારનો વાસો થાય તે હું પણ પાપમાં આવી પડવાનો. તે માટે મ્હારે પ્રાયશ્ચિત ભોગવવું પડશે. પ્રભુ એવો પ્રસંગ ન લાવે એવી મ્હારી પ્રાર્થના છે. મંદિરના કારભારીઓને હું જાને ઝોળખું છું. તેમના ઉપર મને શ્રદ્ધા છે, છતાં મને તેઓને પણ કહેવા દો કે તમારી બેકાળજીથી આ મંદિર પ્રભુનું નહીં રહે અને સેતાનનું થશે તો તમારે એનાં માઠાં ફળ ભોગવવાં પડશે.

આ મંદિરનું તાળું ખોલવાને મને સોનાની ચાવી આપી છે તે ચાંદીનું તાળું અને સોનાની ચાવીએ મારા હૃદયમાં બારે બધડો મચાવ્યો છે. મારે તે તાળા ફૂંચીને કયી ત્રીજેરીમાં મૂકવાં? હિંદુસ્તાન હું જઇશ ત્યાં મારે માટે ઝુંપડી પણ હશે કે કેમ તેની મને શંકા છે. તો પછી આ ચાંદીનું તાળું અને સોનાની ફૂંચી ક્યાં મૂકવાં કે નેથી ચોર ચોરી જાય નહીં? ખરેખર મને લાગે છે કે અહીં ખોલાવીને તમે મને ગુજ કરવાને બદલે અવગુણ કર્યો છે.

વળી આ શ્રીમદ્ ગીતાજીનું પુસ્તક જોઇને મને ધણું હસવું આવે છે. તે પુસ્તકનાં પૃઠા ચાંદીથી મઢીને તે ઉપર સોનાની કમીરી મૂકી છે. પવિત્ર ગીતાજીને સોના રૂપાથી મઢીને અપવિત્ર

બનાવી છે. એ તમારી બેઠને મારે શું કરવી ? જ્યારે જ્યારે આ તમારું આપેલું ગીતાજીનું પુસ્તક હું વાંચતા એસીજા ત્યારે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના નિષ્કામ ક્રમેયોગના શિક્ષણની અને મારી વચ્ચે આ સોનું અને આ ચાંદી આવીને ઉભાં રહેશે; અને મારા મનને ચલિત કરશે. મને તો લાગે છે કે મને ગીતાજીનું પુસ્તક બેઠ આપો. તેના કરતાં મારું હૃદય ગીતાજીમય થઈ જાય એવી નિખાલસ હૃદયની દુરા આપી હોત તો મારું વધારે કંઠ્યાણ થાત. મારી આ આકરી દીકાથી દુષ્પિત થશે નહીં. તમારી એ નજીવી ભૂલો તમારા મારા નરહતા સ્નેહ આગળ ઢંકાઈ જાય છે, અને તેથીજ સ્નેહથી આપેલી બેઠા હું સ્નેહમાત્રે સ્વીકારીશ."

પ્રસંગ ૧૫ માં:—

પંદર દિવસના ઉપવાસ

મહાન પુરૂષોના જીવનમાં કેટલાક બનાવો એવા ગંભીર હોય છે કે સાધારણ માણસથી તે સમજી શકાય નહીં. તે પ્રસંગોમાં અમુક તત્ત્વ એટલા સંપૂર્ણ અંશે હોય છે કે સમાજના સાધારણ વર્ગને તેવા પ્રસંગોથી ધડાએલું મહાન પુરૂષોનું જીવન વિચિત્ર લાગે છે. ગાંધીજીનું જીવન પણ આમ વિચિત્ર છે એવું ઘણા હિંદીઓના તેમજ વિદેશીઓના મહાંએ મેં સાંભળેલું છે. જાણસૃષ્ટિથી અને શ્રદ્ધાથી તેઓના પરિચયમાં આવનારાઓ સિવાય અન્ય ચિકિત્સાપ્રિય માણસને પણ તેની વૃત્તિને અનુકૂળ ખોરાક મળી શકે એવું ગાંધીજીનું જીવન છે. આત્માની અડગતા અને તેની અજીતશક્તિમાં તેઓને એટલી સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે સાધારણ ધાર્મિકમમાં પણ તેમને તેની પ્રતીતિ થયાં કરે છે. આ વિષે એક દાખલો આપવો અત્રે બસ થશે પોતાની પાસે રહેનાર વિદ્યાર્થીઓ-માંથી કેમ. અગર અન્ય પરિચિત પાત્ર કાંઈ ગુન્હો કરે-હેતુપૂર્વક કહો કરે તો તેથી તેમને મહા દુઃખ થાય છે, માણસ સાચો હોય

તો તેની સામે ગમે તેવો જૂઠો માણસ પણ અસત્ય ન બોલી શકે-તેની હિમ્મતજ ન આસે. નિર્દોષ હૃદય પાસે દોષિત માણસ ઠકી શકે નહીં. તે કાંઈ પણ દોષ કરીજ શકે નહીં. આ નિશ્ચય તેમના હૃદયમાં એવો ઠસી ગયો છે કે પોતાની પાસે રહેનાર કોઈ પાત્ર ગુન્હો કરતું તો તે બદલ તેઓ પોતાનેજ ગુન્હેગાર માનતા અને પોતે એકસપણે કહેતા કે 'મારામાં એટલું બધું અસત્ય બરાબર રહ્યું છે કે જેઓને મેં મારાં માન્યાં છે અને જેઓ ઉપર મને શ્રદ્ધા છે તેઓ પણ આમ મને ભૂત્રાવો આપીને અસત્ય આચરણ આચરી શકે છે।' મને માદ છે કે કોઈ વિદ્યાર્થી અસત્ય બોલ્યો હોય, અગર તેણે કંઈ ગુન્હો કર્યો હોય તો તે બદલ મહાત્માજીએ આવાસ કર્યોજ હોય ! પરંતુ બધાજ વિદ્યાર્થીઓના સંબંધમાં આમ બનતું નહીં, જે બ્યક્તિને માટે ધારેલું નહિ હોય તેના તરફથી એવું આચરણ થતું ત્યારે પોતે આ પ્રમાણે અપવાસ કરતા અને હજી પણ તેમ કરે છે. એક પ્રસંગે એવું બન્યું કે એક બ્યક્તિથી અમુક ગુન્હો થયો. તે ગુન્હો અચાનક નહીં પણ હેતુપૂર્વક થયેલો હતો. આ માટે મહાત્માજીએ પંદર દિવસના અપવાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમને નિશ્ચય એટલે ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા ! ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા વિષે આપણે વાંચ્યું તો છેજ પણ અહીં તેનો સાક્ષાત્કર થાય છે. એટલે આપણા હૃદયપર ભીષ્મપિતાની ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા કરતાં પણ બારે અસર થાય છે આ પ્રસંગે શ્રીમતી કૅસ્તુરબા ધણાં બિમાર હતાં. ગાંધીજી પંદર દિવસના અપવાસ કરે છે તે હકીકત સાંભળતાંજ તે હૃદયને કેવી અસર થશે, એનો બચ ચારે તરફ પસરી રહ્યો, અને પંદર દિવસના અપવાસની વાતથી બધા ત્રાસી ગયા. કેટલાકને બચ લાગ્યો કે રખેને ગાંધીજીનું પિંજરવત્ અશક્ત શરીર પડી જાય ! વળી તેઓ પોતે અપવાસ કરે તો તેમનાં પત્ની શી રીતે ખાય ! અને તેમનું શું થાય ! આમ શ્રીમતી કૅસ્તુરબાના જીવન વિષેને

શક તો ગાંધીજીને પણ આવ્યો, આ દિવસે આખા ફિનીશમાં દીલગીરી પ્રસરી ગઈ. સંજે પ્રાર્થના કરતી વખતે બધા એકત્ર મળીને પોતપોતાનાં હૃદય બોલવા બેઠા. તે પ્રસંગે જે વાનચિત થઈ તે એક તોષમાંથી ઉતરી સર્વંધુ:-

“.....પૂ. આપુજીએ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.

“મેં કહ્યું-‘આપુ, પણ હમણાં અપવાસ નહીં કરવા ને થોડા દિવસ પછી કરવા એવી મારી વિનંતિ છે.”

“તમે કહો છો તે ખરું છે, બાઈ ! આ (તેમનાં પત્ની) હાલમાં સારી સ્થિતિમાં નથી. તે ઘણી લાગણીવાળી છે. મહારા પંદર દિવસના અપવાસથી તેને એટલું બધું દુઃખ થાય કે કદાપિ તેનું મૃત્યુ પણ નીપજે. આ હું જાણું છું. પણ મહારે તેથી શા માટે બંધીવું ? બાના જીવન માટે મહારે શા માટે મોહ દોવો જોઈએ ? પ્રભુધક્ષા એવી હશે તો એમ બસે થાય. બાનું તેમાં કંઈયારું છે, અને ખીજી હકીકતો માટે પણ મહારે વિચારવાનું નથી. મહારે તો મોહાસકિત રાખ્યા સિવાય મહારે ધર્મ અભવવાનો છે. વળી આ શરીરનો શો બરોસો છે ? બે દિવસ પછી એ પડે તો મહારી કરેલી પ્રતિજ્ઞા નજ પળાયને ? પ્રતિજ્ઞા પાળતાં મરવું એ ધર્મ છે. કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળ્યા પહેલાં મરાય તો જીવની અવગતિ થાય, માટે કરેલી પ્રતિજ્ઞા આ પળેજ પળાવી જોઈએ. છતાં થોડા દિવસ સુધી અપવાસ કરવાનું મુક્તવી રાખું તો તે તેટલે અંશે મહારી નિર્બીગતા સચવે છે, બાને સમજાવાય તો ઠીક.”

ઉપર મુજબ જવાબ મળતાં બધા સ્તબ્ધ થયા. ગાંધીજી આગળ બોલ્યા:-“હું મારી પ્રતિજ્ઞા પાળું છતાં મારું જોર ટકાવી શકું એવી તમે બધાની હક્કા દોવી જોઈએ, અને તેમ કરવાનો એકજ

માર્ગ છે; તમે મારી પ્રતિજ્ઞા તોડાવવાની હઠ લેશો તેથી મારું જોર પડી જાય. હું પ્રતિજ્ઞા તો નહીંજ તોડું પણ મને તમારી વર્તણૂકથી અસહ્ય વેદના થશે. મારી પેટે તમે પણ મારી સાથે અપવાસ કરશો તો તમારો અપવાસ નિર્રથક છે. તમારા અપવાસો તમારી હોઈ તેની મારા ઉપર કાંઈ અસર થશે નહીં એટલુંજ નહીં પણ તે તમને પોતાને પણ લાભપ્રદ નથી. વળી તેથી ઉલટું અકલ્યાણ થશે, કારણ કે પ્રેસનું, નિશાળનું અને ખેતીનું જે કામ કરવાનું છે તેમાંથી ચૂકતાં અધર્મ ઉભો થશે, માટે મને નિભાવી રાખવાનો એકજ રસ્તો છે. બહુજ પુશ્પભિન્નજમાં રહીને ઉત્સાહથી ચાતુ કાર્યક્રમ પ્રમાણે કામ કરો તેમાં જરા પણ આંચ આવવી જોઈએ નહીં અને તોજ હું પણ આનંદમાં રહીશ. મારા અપવાસ મને જણ્યો નહીં. તમારાં હસમુખાં મ્હેં અને તમારો ઉત્સાહ જોઈ મારા પંદર દિવસો પંદર પગની પેટે ઉતાવળા વહી જશે.”

શાંત ચિત્તે બધાંએ સાંભળ્યું, ત્યાંથી ઉઠ્યાં, પધારીવશ થયાં. બીજે દિવસે સવારથી અપવાસ શરૂ થયા. જાણે કાંઈ બન્યુંજ નથી તેમ સહુ જણ પોતપોતાનું કામ કરવા લાગ્યા. સ્નેહની સાર્થકતા સોહીની ઇચ્છા મુજબના વર્તનમાં છે. એ આદર્શ આશ્રમવાસીઓના હૃદયમાંજ હતો પૂર્ણ ઉત્સાહથી પંદર દિવસ સંપૂર્ણ થયા. બપોરે અગિયાર વાગે આપુલે ખોરાક લીધો. એક નારંગીનો રસ, અને પપૈયાના રસમાં લીંબુનો રસ નાંખીને તેના થોડા ચમચા માત્ર લીધા. ખોરાક લીધા પહેલાં એક આશ્રમવાસી પાસે બકતકવિ નરસિંહ મહેતાનું નીચેનું ભજન ગવડાવ્યું:—

વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ જે પીડ પરાઈ જાણેરે !

પરદુઃખે ઉપકાર કરે તોએ મન અભિમાન ન આણેરે—વૈષ્ણવ૦

સઠળ લોકમાં સહુને વંદે, નિંદા ન કરે કોની રે;

વાચ્ય કાંઈ મન નિશ્ચળ રાખે તો ધનધન જનની તેની રે—વૈષ્ણવ૦

સમદૃષ્ટિ અને તૃષ્ણાત્યાગી, પરસ્ત્રી જેને માત રે;
 જિજ્ઞા થકી અસત્ય ન બોલે, પરધન નવ ઝાલે હાથરે-વૈષ્ણવ૦
 મોહ માયા વ્યાપે નહિ જેને, દઢ વૈગમ્ય જેના મનમાં રે;
 રામનામસ્તુ તાળી લાગી, સકળ તીરથ તેના તનમાં રે-વૈષ્ણવ૦
 વણુશોભી ને કપટરહિત છે, કામક્રોધને નિવાર્યા રે;
 બણે નરસૈંયો તેનું દર્શન કરતાં, કુળ એકાતેર તાર્યા રે-વૈષ્ણવ૦

આ પ્રસંગના અંતમાં અપવાસ પદ્ધતીની ગૂંધીજીની સ્થિતિનો ચિતાર નીચેના ઉતારા ઉપરથી જણાશે.

વૈશાખ વદ, ૧૪, શનિવાર સં. ૧૯૭૦

“આજે બાપુએ અપવાસ છોડ્યાં સાત દિવસથયા. તેમને ધણી વેદના થઇ. મરણુતોલ થઇ ગયા. એ અપવાસ દરમિયાન પોતે ઘણું વિચાર્યું. પોતાના રસ્તામાં અને ભોગવાતી જીંદગીમાં ઘણા સખ્ત થયા. હવે તેમને મોજશોખ નરકસમાન લાગે છે. બધા દેખાવો દારસ સમાન જણાય છે. ભોગવિલાસની સામગ્રી જેતાંજ તેમને કંટાળો થઇ આવે છે. આ બધું ગઇ કાલના બનાવ ઉપરથી જોઇ શકાય છે. પરમ દિવસે પૂ. કે.—જોહાન્સબર્ગથી આ.બા. બાપુએ જોયું કે તે ખોરાકમાં પણ પછાત પડ્યા છે એટલે કે રસાદને અધીન થઇને ઘણા ખર્ચાળ ખોરાક લે છે. આ તેમજ બીજી વાત. પણ બાપુએ તેમની સાથે કરી. તેમના ઉપર ઘણા ગુસ્સે થયા. ગઇ કાલે સાંજે પ્રાર્થના વખતે બધાંને તે વિષયમાં બાપુએ કહ્યું—‘આજે મને ઉપરાઉપરી ધા વાગ્યા છે. ગત ૨૪ કલાકમાં કંઈ કંઈ બનાવો બની ગયા છે જેથી મારું હૃદય થાકી ગયું છે—કંટાળી ગયું છે. મારો સ્વભાવ આખો દિવસ ગુસ્સાથી ભરપૂર રહ્યો છે. કોઇની વાત મને ગમતી ન હતી. કાલે રાત્રે કે.—ને મેં ભારે કહ્યું. એવા સખ્ત શબ્દો કહેવા પડ્યા કે તે પોતે ન્હાના બાળક માફક રાયા. મેં તેમને કહ્યું કે તમારે આમજ વર્તવું હોય તો મારાથી છુટા

થાઓ. (મારી સાથેના મિત્રનાનો સંબંધ છોડી દો) તમારી મોજ-મગ્ગ હું નહીં સહન કરી શકું. મારી પાસે તરવારની ધાર ઉપર ચાલવાનું છે. વળી આજે ભાઈ જ—ને પણ મરી પાસે રોવું પડ્યું. આ બધા ઉપરથી જોઈ શકાશે કે હું ઘણો સખત થયો છું. સખત થાઉં છું તે તમારા માટેજ ! ફિનીક્ષની જીંદગી ગુજરવી હવે ઘણી મુશ્કેલ છે. માટે હું બધાં નાનેરાંઓ તેમજ મોટરાંઓને કહું છું કે તમે અહીં સમજીને રહો. મી. ગોખલે, મી. એન્ડ્રુસ અને મી. પીઅરસન જેવાંઓ અહીંના જીવન માટે ભારે ભારે બાંધી ગયા છે, તેનું કારણ પણ અહીંનું શિક્ષણ છે. તમે ગીનાજીના શ્લોક પાઠ કરી જશો તેથી હું રાજ નહીં થાઉં, તમે ઇતિહાસ શીખો કે નહીં, ગણિત ગણો કે નહીં. સંસ્કૃત બણો કે કે નહીં, તેની મને કાંઈપણ દરકાર નથી; પણ તમે સંયમવૃત્તિ ધારણ કરો એ જરૂરનું છે એ મારે જોઈએ છે. હું માણસનો ગુણામ થવાને ઈચ્છીશ, પણ મહારા મનનો ગુણામ થવા નહીં ઈચ્છું. મનના ગુણામ થવા જેવું અવ્યય પાપ નથી. માટે તમે સમજીને મનને નિયમમાં રાખવાં શીખો. આવીજ સ્થિતિમાં તમે મારી પાસે રહી શકશો, નહીંતો મારે કોઈની જરૂર નથી. હું તમને કોઈને શીખવવાનું અભિમાન પણ ગમતો નથી. મારી પાસે એક શિષ્ય છે કે જેને શીખવતું એ મારેમાં મારે કામ છે. તેને શિક્ષણ આપવાથીજ હું તમારું, હિંદનું, કે માનવજાતનું બહું કરી શકીશ. તે શિષ્ય હું પોતેજ છું, જેને હું મારું મન કહું છું. આમ બધા પોતાને પોતાનાજ શિષ્યો બનાવશે, અમર બનાવવા ખા જીવનથી પ્રયત્ન કરશે તેઓજ અહીં રહેવાને લાયક છે. આવી જીંદગી જોનાથી ના જીવવાય તે અહીં ન રહે એ બહેતર છે. તે અહીંથી છુટા થાય તો તેણે ઠીક કર્યું કહેવાય. તેમાંજ તેનું હિત સ્થાપાયું છે. પણ સમજ્યા સિવાય, હેતુપૂર્વક જીવન નહીં ગુજારતાં

યંત્ર માફક જીવવું એ પાપ છે. એવું પાપ તમે કરો એવું હું નથી ઇચ્છતો."

પ્રસંગ ૧૬ એ—

સોજતીની સંખ્યાની એપરવા.

૬. આફ્રિકાના હિંદીઓ ઉપર જે જુલમ થતો હતો તે અસહ્ય થઈ પડ્યો. તેઓના ઉપર ઘણી બદનામી મુકાવા માંડી, અને આમ તેમની પ્રતિભા જે હોય પાડી, પજવણી કરી, અવનવા કાયદા બંધી હિંદીઓને ૬. આફ્રિકામાંથી નાબુદ કરવાના અનેક ઇજાપ્રપંચ થવા માંડ્યા. હિંદીઓને ફક્ત એક જ આંખ હતી અને તે ગાંધીજી. આ મૂંગા દુઃખોના ઉપાય તરીકે ગાંધીજીને સત્યાગ્રહ એ એક જ સાચો ઉપાય હોય જાણ્યો. સત્યાગ્રહની શરૂઆત ૧૯૦૬ની સાલમાં થઈ. ત્રણ વખત સુલેહ થઈ અને ત્રણ વખત શરૂઆત થઈ. છેલ્લી અને સરખી વધારે પ્રખ્યાત જગન્નહેર ભટ્ટ ૧૯૧૩ના સપ્ટેમ્બર માસમાં આરંભાઈ. ગત સાત વર્ષમાં હજારો સત્યાગ્રહીઓએ જેલ ભોગવેલી, ઘણા વેપારીઓએ પોતાનો વેપાર ખોળેલો, આમ ભટ્ટ લંબાયાથી કેટલાક સત્યાગ્રહમાંની પોતાની શ્રદ્ધા ખોઈ બેઠા. જ્યારે ગાંધીજીને જણાયું કે યુનીયન સરકાર (હાલિયુ આફ્રિકાની સરકાર) કાંઈ કરી શકે તેમ નથી અને હવે તો ભડનની શરૂઆત કરવીજ પડશે, ત્યારે પોતે જોહાન્સબર્ગ ગયા તે ત્યાં સત્યાગ્રહી મિત્રોને ભેગા કર્યા તે બધી હકીકત જણાવી. બધું સાંભળીને કેટલાક બચબીત થયા, કેટલાક ઉત્તેજિત થયા. જે ક્ષણમાં આજદિન સુધી હજારો સામેલ થયેલા તેમાંના આ વખતે હવે ગણ્યા ગાંઠ્યાંજ તૈયાર છે, એવું તેમણે જ્યું. એકંદરે આંગળીના વેદા ઉપર ગણનાં ફક્ત ત્રીસ સત્યાગ્રહી વીરો તૈયાર હતા, પણ તે લેભાયુ નહોતા. ગાંધીજીને તે ત્રીસમાં એટલી શ્રદ્ધા હતી કે ભડનમાં તેઓનું મરણ થશે તોપણ પાછા હજવાના નથી.

સત્ય ગ્રંથીઓની ખાનગી સભામાં જે હુદ્દાર તેમણે કહાડ્યા હતા તે આપણે હૃદયપટ ઉપર લખી રાખવા જેવા છે.

‘હું નહોતો જાણતો કે સરકાર આમ દગો ફેરો, અને ગોખલે સાહેબને બૂઠા પાડશે. આપણને દગો દીધો તેનું મને નથી લાગતું, પણ ગોખલે સાહેબનું અપમાન મારાથી સહ્યું જતું નથી. સરકારના પ્રધાનમંડળે હિંદીઓ ઉપરનો ત્રણ પાઉંડનો કર નાબુદ કરવાનું ગોખલે સાહેબને વચન આપ્યું છતાં છગપ્રપચ રમી કર નાબુદ ન કર્યો એમાં પ્રધાનમંડળે ગોખલે સાહેબનું અપમાન કર્યું છે. ગોખલે સાહેબનું અપમાન તે હિંદુનું અપમાન સમજ્યું છું. વળી વધુમાં હિંદી ધર્મો પ્રમાણે થયેલાં લગ્નો ગેરકાયદેસર ઠરાવી સરકારે આપણી સ્ત્રીઓના વર્તન ઉપર આક્ષેપ મૂક્યો છે. આપણા ધર્મનો ઇન્કાર કર્યો છે. આપણે સરકારનું આ વલણ કયુલ રાખવું છે ? આપણી સ્ત્રીઓને આપણી પત્નીઓ નહીં પણ રાખ ઠેરવવી છે ? આપણાં છોકરાંને આપણાં વારસ નહીં ઠેરવતાં મીસકતના માલીક સરકારને કરીશું ? હક્ષિયુ આફ્રિકામાંથી આપણો સદ્નંતર નાશ થવા દેવો છે ? આ બધું સરકારે ઇચ્છ્યું છે. આપણે નમાલા થઈ તેમ થવા ઇચ્છું ? મારી સોખતે કેટલી સંજ્યા છે તેની મને પરવા નથી. મારી લડન સત્તાની છે એટલુંજ કારણ મારે માટે બસ છે. ગોખલે સાહેબનું અપમાન મને અત્યંત થઈ પડ્યું છે. એમના માનની ખાતર પણ જીવનનો ભોગ આપવો એ મારી ફરજ સમજ્યું છું. મારી સાથે કાંઈ નહીં રહે તેથી હું પાછો હઠનાર નથી. હું એકલો ઝંપલાવીશ. મારું માગવું જ્યાં સુધી સરકાર નહીં આપે ત્યાં સુધી થેલો થઈ ઘેર ઘેર અને બારણે બારણે બટકીશ, અને તેમાં અંતે મૃત્યુ આવશે તો આનંદથી ભેટીશ; પણ હિંદુ આ અપમાન હું સહન નહીં કરું. આપ બધાને રૂએ તો તમે પણ સામેલ થશો.”

સત્યાગ્રહની લડત શરૂ કરવાનો નિશ્ચય તેઓ કરી જોહાન્સબર્ગથી ફિનીશ ગયા. ત્યાંથી એક સત્યાગ્રહીને કાગળ લખતાં પોતે લખ્યું હતું કે “સત્ય ઉપર મને દૃઢ શ્રદ્ધા છે. અને આ સત્યની લડતમાં તમે જોઇ શકશો કે સ્વર્ગમાંથી દેવોને પણ આપણે પૃથ્વી ઉપર ઉતારશું.”

પ્રસંગ ૧૭ માં:—

કસ્તુરબા જોલજાવાએ

ઉપર જણાવેલ સત્યાગ્રહની લડત શરૂ કરવાનો નિશ્ચય કરીને ગાંધીજી ફિનીશથી નાટાલમાં પાછા ફર્યા. આખા દિવસનો કાર્યક્રમ પૂર્ણ થયા બાદ દરરોજ સાંજે પ્રાર્થના કર્યા પછી રાજકીય ચર્ચા થતી. તેમાં ગાંધીજી આશ્રમમાં રહેતા બધાઓને પુરેપુરી હકીકત સમજાવતા. સરકારની આપણા તરફની વર્તણૂક, તેમાં ઉભી થયેલી મુશ્કેલીઓ, કાયદેસર શું હોવું જોઈએ તેની ખાતમી, સરકારપક્ષી તથા પ્રજાપક્ષી ગૃહસ્થોની હીલચાલ, સરકાર સાથે ચાલેલો પત્રવ્યવહાર, સરકાર કેવી બાજુ રમે છે તેનું ગ્યાન, સત્યાગ્રહની લડત કયારે શરૂ કરવી? કેવી રીતે કરવી? જોલમાં કેવી વર્તણૂક ચાલે છે? અન્યાયી વર્તણૂક સામે શું કરવું? જોલમાંથી બહાર નીકળ્યા બાદ શું કરવું? પાછા જોલમાં કયારે જવું? વગેરે અનેક હકીકતોના ખુલાસા ગાંધીજી આશ્રમવાસીઓને કરતા. અને જરૂરની સૂચનાઓ આપતા. આમ ધણા માસ સુધીના અભ્યાસથી જે ન થઇ શકે તે દરરોજની પ્રાર્થના પ્રજીની એકાદ કલાકની વાતોથી બની શકતું. સર્વે આશ્રમવાસીઓએ આવી વાતોથી પોતાની જોલની બધી સામગ્રી બાંધી લીધી અને તૈયાર થયા. આમાં કસ્તુરબા માટે ગાંધીજીએ ખાસ પ્રયત્ન કર્યો. તેની જરૂર પણ હતી. શરૂઆતમાં સને ૧૯૧૩ માં કેપટાઉનની હાઇકોર્ટના એક જડજ સાહેબે સરકારની પ્રેરણાથી હિંદી કોમનું ઉધું મારવાનું કામ હાથમાં લીધું. એક

મુસલમાન સ્ત્રી હિંદુસ્તાનથી ત્યાં ગઇ. તેનો પતિ કેપટાઉનમાં રહેતો હતો. સરકારે તેને અંદર દાખલ થવા દીધી નહીં. અપીલમાં તેનો કેસ કોર્ટમાં ચાલ્યો, ત્યાં ન્યાયનું તાજતું લખન પ્રિટીશ ન્યાયાસન ઉપર ખેસનાર ન્યાયમૂર્તિએ એવો ચુકાદો આપ્યો કે “આ મુસલમાન સ્ત્રીનું લગ્ન હિંદીધર્મની ક્રિયા મુજબ કરવામાં આવ્યું છે. પણ જે લગ્ન ખ્રિસ્તીધર્મની ક્રિયાનુસાર થયાં ન હોય તે આ યુનીયન સરકારને મંજૂર નથી. તેથી આવાં લગ્નો આ કોર્ટ ગેરકાયદેસર ગણે છે. હિંદી સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની કાયદેસર પત્નીઓ કહી શકાય નહીં. આવા કારણ પરત્વે આ આદ્ય કેપટાઉનનીમાં દાખલ થઈ શકે નહીં.” આ ચુકાદાથી તો હિંદી કોમનો સદનંતર નાશ હતો. એટલુંજ નહિ પણ કાયદેસર વારસ નહીં કરવાથી હિંદી મીલકતનો વારસ સરકારજ થઈ શકે. વળી હિંદી મોંઘાનું અને હિંદી સ્ત્રીઓનું પણ આમાં હડહડતું અપમાન હતું. વધુમાં આ ચુકાદા પછી ‘યુનીયન પાર્લામેન્ટ’ બરાદ તેમાં પણ આવોજ કાયદો સરકારે પસાર કર્યો. ગાંધીજી સરકારની આ બૂરી ઇચ્છા સમજી ગયા અને આમ નજ થવું જોઈએ એવી સરકાર પાસે માગણી કરવા છતાં કાંઈ બની શક્યું નહીં. આ પ્રશ્ન એવો ભારી હતો કે તે એકલાની ખાતર પણ સત્યાગ્રહની લડત ચલાવવી જોઈએ. આમાં સ્ત્રીઓએ પણ ભાગ લેવો જોઈએ. પ્રથમ કસ્તુરબા તૈયાર થાય એવી તેમની પ્રયત્ન ઇચ્છા હતી. તે ઇચ્છાના પ્રથમ પ્રયત્નમાં જે વાતો માતૃશ્રી કસ્તુરબા સાથે થઈ તેજ આ પ્રસંગમાં મુખ્યત્વે જણાવવાની છે. છતાં તે આખા પહેલાં ઉપરની હકીકત જરૂરની ધારી પ્રસ્તાવરૂપે આપી તે માટે વાચકોની ક્ષમા ચાચીશ.

એક દિવસે-આસરે સને ૧૯૧૩ ના ઑગસ્ટ માસના દિવસોમાં-સવારે ધ્યાપુજી અને કસ્તુરબા બન્ને જહુ રસોડામાં હતાં. વિદ્યાર્થીઓ તેમજ અન્ય મળીને ત્રીસથી પાંચીસ જહુની રસોડા થતી, તે રસોડા કરવામાં ગાંધીજી અને કસ્તુરબા પણ સામેલ થતાં,

મને જોમ યાદ છે કે કસ્તુરબા રોટલી વણતાં હતાં, અને ગાંધીજી રસોડામાં છટક કામ કરતા. આ પ્રસંગે ગાંધીજીએ હસતાં હસતાં કહ્યું:—“તને જોક હકીકત કહું ? તું ગુસ્સે તો નહીંજ યાય ને?”

“તમારા ઉપર ગુસ્સો ? શા કારણે ? હું ક્યારે તમારા ઉપર ગુસ્સો કરું છું ?”

“ના, મારા ઉપર નહીં, સરકાર ઉપર”

“સરકાર ઉપર ? મને સમજણ પડતી નથી કે હું શા માટે સરકાર ઉપર ગુસ્સો કરું.”

“કારણ કે સરકાર એવું કહે છે કે તું મારી ઓરત નહીં પણ રાખ (રાખેલી સ્ત્રી) છ.”

“કહ્યું સરકારે ! તેનું કપાળ ! સરકારને તેવું ક્યાંથી સૂઝે છે ! સ્વમટ્રસ નિર્લજ્જ જણાય છે તેનું તો માથું ફાડે તેજ દાવનો છે.”

“શું કરવું તે તમે સ્ત્રીઓએ જાણવું છે. અમે અમારું ફાડી બધાંને છીએ. હવે તમારા ઉપર ધાડ આવી છે તેનો ઉપાય તમે સ્ત્રીઓ કરો.”

“અમે શું કરીએ ! અમારાથી શું યાય ?”

“ઓહો ! તમારાથી બહુ યાય. અમે જે ન કરી શકીએ તે બધું તમારાથી યાય.”

“કહો ત્યારે શું યાય ?”

“હું કહું તો તું માનીશ, મહારાજતાએ રસ્તે તું જઇશ ?”

“યાય તેવું હશે તો જરૂર માનીશ, કહો તો ખરા ?”

“અમે જેમ સરકાર સાથે લડીએ છીએ તેમ તમે પણ લડો.”

“તમે શું લડો છો ? તમે જેલમાં જઇને બેસો છો.”

“તમે પણ જેલમાં જવ અને સફ્ટથી પ્રથમ તું જા.”

“જેલમાં જવાય ? સ્ત્રીઓ જેલમાં જઇ શકે ?”

“હા, સ્ત્રીઓ તેથી પણ વધારે દુઃખ વેઠી શકે છે, તું એમ તો માને છે ને કે આપણી હડત સત્ય છે?”

“હા, હું એમ માનું છું. જનરલ સ્મટસ આપણને નાહક સતાવે છે.”

“તો સત્યને ખાતર આપણે શું દુઃખ ન ઉઠાવી શકીએ? સત્યવાદી હરિશ્ચન્દ્ર રામને સત્યની ખાતર રાજપાટ તજ્યું, બૂખમ-રાથી ટળવળ્યા, અંતે તેજ સત્યને ખાતર પોતાના રોહીદાસ દીકરાને વેચ્યો, પોતાની તારામતી સ્ત્રીને વેચી, છોકરો તથા તારામતી બંને સ્વછ ખુશીથી વેચાયાં, અસહ્ય દુઃખ વેઠવું પડ્યું. આવું દુઃખ આપણે નથીજ સહન કરી શકવાનાં. છતાં એવા મહાપુરુષોને એવાં દુઃખ પડ્યાં તો આપણે શી વિસાતમાં?”

“પણ એ ક્યાં અને આપણે ક્યાં? તે તો દેવ પુરુષ જેવાં.”

“અને આપણે તેમનાં છોકરાં પણ દેવ પુરુષ જેવાં ધ્રુમ્મીએ તો થઇએ. તેમણે તેવું જોર ન ખતાવ્યું હત, તો દેવ પુરુષ જેવાં ન મનાત. તારામતીના કુળની તું અને હરિશ્ચન્દ્રના કુળનો હું આપણે પણ તેજ રસ્તે જઇ શકીએ. વળી જો આપણા ધર્મ મુખ્ય તો જ્યાં હું ત્યાં તું, અને જ્યાં તું ત્યાં હું હોવાં જોઇએ. નળ પાછળ દમયંતી ગઇ, સાત દિવસોના અપવાસ સહ્યા, જંગલમાં ભમી. પારધિનો ત્રાસ સહ્યો, ખાસીને ત્યાં છુપી રહીને શુદ્ધામ્ની કરી. આ બધું આપણે કેમ ન કરી શકીએ? દમયંતીએ જે કંઈ તેવોજ તારો ધર્મ નથી? અને પછી મ્હારી સ્ત્રી નહીં પણ સરકાર કહે છે તેમ મ્હારી રાખ થવું હોય તો તારે કાંઇ સહન કરવાનું રહેવું નથી. ખોલ ત્યારે તારે મ્હારી રાખ થવું છે કે પત્ની થવું છે? રાખ થવું હોય તો કાંઇપણ કહેવાનું નથી, પત્ની થવું હોય તો મરવું પડશે. શું પસંદ છે?”

“રાખ તો નહીંજ.” કસ્તુરબાએ દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું.

“તો અમારી સાથે જેલમાં જવા તૈયાર થા.”

“તમે જશો અને કહેશો તો અમારો છુટકો છે?”

“કેમ હા છે ને ? જેલમાં જવાની હિંમત છે ને?”

“હા તૈયાર છું, જેલમાં જઈશ.”

“પણ એક સરત. જ્યાં સુધી સમાધાન થાય નહીં ત્યાં સુધી બહાર રહેવાનું નહીં. જેલમાંથી નીકળે કે તુરત પાછું જવાનું. જઈને પાછી પડે તે કરતાં બીલકુલ ન જાય તે સારું.”

“પણ જેલનો ખોરાક મહત્તે સહી શકશે ?”

“તું ફળાહાર કરજે. ફળ સિવાય બીજું કંઈ પણ ખાઈશ નહીં.”

“જેલમાં સરકાર ફળ આપશે ?”

“સલામતથી ફળ પણ લેવાશે. જ્યાં સુધી ફળ આપે નહીં ત્યાં સુધી અપવાસ કરવા.”

‘તમે તો મરણનો રસ્તો બતાવ્યો. અને તો લાગે છે કે હું પાછી આવનારી નથી. જેલમાંજ મરી જઈશ. મારું શરીર સાવ બિમાર છે.’

“ઝોહો, તેથી બીજું રહું શું ? તારો અને મારો ભોગ આ સેવકની ખાતર જેલમાં અપાય તેજ મારે જોઈએ છે. તું જો જેલમાંજ મરીશ તો તેના જેવો આનંદ મોક્ષ મેળવવામાં પણ મને નથી મળવાનો અને ખરેખર હું તને જગદંબા તરીકે પૂજીશ.”

પૂજ્ય કસ્તુરબા તૈયાર થયાં, જેલમાં ત્રણ માસ રહ્યાં. ફળાહારનો ખોરાક મેળવવાને ત્રણ દિવસ સુધી મેડીટ્રસબર્ગની જેલમાં અપવાસ કરવો પડ્યો. ત્રણ માસ પૂરા થતાં હાડ, ચામ અને તેમાં રહેતો પ્રયજ્ઞ થયેલો આત્મા લઈને બહાર નીકળ્યાં.

આ કર્મસંન્યાસ વિના હિંદનો અને માનવજાતિનો ઉદ્ધાર શક્ય છે ખરો !

પ્રશ્ન ૧૮ માં—

મુઠીબર સત્યાગ્રહીઓનું આત્મસમર્પણ

દક્ષિણ આફ્રિકાની સત્યાગ્રહની હડત્ર ત્રણ વિભાગે લડાઈ હતી, પ્રથમ શરૂઆત માત્ર ટ્રાન્સવાલના સને ૧૯૦૭ ના યુની કાયદાને રદ કરવા માટે થઈ હતી, પણ ત્યાંની સરકારની હિંદી કોમ પ્રત્યેની પ્રપંચી વર્તણૂકનું પરિણામ એવું આવ્યું, કે હિંદી કોમની જે માગણીઓ સ્વીકારવાનું સરકારે સ્વપ્ને પણ નહીં ધારણું તે બધી માગણીઓ સ્વીકારવી પડી. સત્યાગ્રહની છેલ્લી હડત્ર સને ૧૯૧૩ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૨ મી તારીખે શરૂ થઈ હતી. સાંના હિંદીઓનાં દુઃખો નજરે જેવાને આપણા સ્વર્ગસ્થ ગોખલે દક્ષિણ સાહેબ આફ્રિકા આવ્યા તે વખતે યુનીયન સરકારના પ્રધાનોએ તેમને વચન આપેલું, કે જે હિંદીઓને ૩ પૈં. નો કર ભરવો પડે છે તેમાંથી તેઓને મુક્ત કરવામાં આવશે. હિંદુ માતાના એક મહાન પુત્રરતને આપેલું વચન યુનીયન સરકારે પાળવું જ નોંધ્યું એવી હિંદી પ્રજાની માગણી હતી. પણ ત્યાંના મુશ્કેલી ખાતાના પ્રધાન મી. ફીશરે એવી હકીકત જાહેર કરી કે યુનીયન સરકારે મી. ગોખલેને તે કર નાબૂદ કરવાનું વચન આપેલું નહોતું. ગાંધીજીએ તાર મારફતે ગોખલે સાહેબને પૂછીને ચોક્કસ કહ્યું, કે પ્રધાનો સાથે થયેલી મુલાકાત દરમિયાન થયેલી વાતચીતમાં સરકાર પૈં. ૩ નો કર તદ્દન નાબૂદ કરશે એવી તેમને ખાત્રી બળી હતી. સરકારની આ વર્તણૂક તો અસહ્ય થઈ પડી. હિંદુના એક મહાન નરને આપેલું વચન સરકાર ન પાળે તો તે આપણે હડત્રને પણ પળાવવું, એ હિંદી તરીકેની આપણી પવિત્ર દરજ્જા છે એમ મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાના સાથીઓને કહ્યું. વળી આ કરની કયા પણ હલ્લેપ્રાવક છે. ગીરમીટમાંથી છુટું થયેલું ચાર માણસનું એક કુટુંબ ત્યાં રહે, જેમાં સાધારણ રીતે એક પુરુષ, તેની સ્ત્રી, તેના બે

વરસની હમ્મરનો છોકરો અને તેર વરસની છોડી એમ ચાર માણસો હોય. તેમને દર માથા દીઠ પૌં. ૩ લેખે દર વર્ષે ૧૮૦ રૂપીઆ કર તરીકે આપવા જોઈએ. કમાણી કરતાં કર વધારે હતો, તેથી તે દુઃખી લોકોને કર આપવાના પૈસા મેળવવાને કેવા રસ્તા લેવા પડતા તેનો ચિંતાર આપતાં હૃદય અને હાથ કમ્પે છે. આવો નિર્દય અને અનાચારના મૂળરૂપ રાક્ષસી કર ધિરીશ સસ્તનતમાં હિંદી પ્રજા સિવાય કોઈ પણ પ્રજાને આપવો પડતો હોય એવું જાણીતાં નથી; એટલું જ નહીં પણ સુધરેલી તેમજ અણસુધરેલી કહેવાતી પ્રજાઓમાં આવો રાક્ષસી કર હયાત હોય અને તેનો નિભાવ થઈ શકે હોય તેવો દાખલો ઇતિહાસમાં પણ કદાપિ નહીં જડે.

આ કર નાબૂદ કરે તેવું વલણ સરકારનું નહોતું, તેમજ ખીજ મામણીઓ પણ સરકાર કેંધપણ કાળે સ્વીકારનાર નથી એવા પત્રો મુઠ્ઠી પ્રધાન તરફથી ગાંધીજીની મારફતે હિંદી કોમને મળી ચુક્યા હતા. સરકારનું આવું મક્કમ વલણ એ ભારે મુશ્કેલી હતી. વળી સાત વરસ સુધી લંબાયેલી લડતને કારણે ધણા લોકો લડતથી કંટાળી ગયા હતા. સેંકડોનાં યુવરાજનાં સાધનો ચલ્લામાં ગયાં હતાં, લોકોનો ઉત્સાહ મંદ પડ્યો હતો, તે ઉપરાંત લોકોને પણ લાગ્યું કે સરકાર નમ્મું આપે તેમ નથી. આવી અશ્રદ્ધાથી જીતસો દબાઈ ગયો હતો. ગાંધીજીની પાસે રહેનારા સત્યાગ્રહીઓના મનમાં પણ સંકોચ રહ્યો હતો. વળી વધુ મુશ્કેલી તો એ હતી કે આપણાજ કેટલાક ભોષ્ટો કોમના લાભની વિરૂદ્ધમાં વર્તન ચલાવી હિંદીકોમનો નાશ કરવામાં યુનીઅન સરકારના હાથમાં કુદાડારૂપે થઈ રહ્યા હતા. આવી સ્થિતિમાં સરકારની સ.યે સત્યાગ્રહની લડત કેવી રીતે ચલાવવી તેનો વિચાર કરવાને ગાંધીજી કેટલાક સત્યાગ્રહીઓ સાથે પોતાની જોહાન્સઅર્ગની આદિસમાં બેઠા. ખરી રીતે તો એવા આઠવા સત્યાગ્રહીઓથીજ લડત જીતવાની હતી. ગાંધીજીએ મધ્ય મધ્ય વર્તી લીધી. તેમણે જાણ્યું કે કામ કરનારાઓમાં નવું

જીવન ફેડવું પડશે. તે રત્ને પોતાની આંદ્રિસમાં પેલા જુજ સત્યા-
 ગ્રહીઓને પે:તે જે અપ્રતિમ શૈર્ય અને દૃઢતાનો પરિચય આપ્યો
 છે તે નોંધવા જેવો છે. ખડુ વિચાર કરી ગંભીર ભાવે બોલાયલા
 દરેક શબ્દે સાંભળનારાઓનાં હૃદયને ઉશ્કેરી દીધાં.—“આ સમયે
 આપણને માલૂમ થાય છે, કે લડનારા આપણે મુઠ્ઠી બરબ છીએ.
 થોડા લડનારા હોય તેથી હું લેશમાત્ર પણ નિરાશ થતો નથી. જે
 એકજ સત્યાગ્રહી સત્યને વળગી રહી, જુઝયા કરી પોતાનો
 જાણુ અર્પવા તૈયાર થશે તો યુનીયન સરકાર હારી બેસ-
 વાની એ મારા ખાત્રી છે. પૌં. ડોનો કર રફ કરાવવા માસમાં
 જેટલી શક્તિ હશે તે બધી હું ખરચી નાખીશ. તમે જે આટલા
 પણ મારી સાથે રહ્યા છો તે પણ પાછા લડો અને પડી જાઓ તો
 તેની પણ હું દરકાર રાખતો નથી. પૌં. ડોનો કર રફ કરાવવા માટે
 હું એકલો જીવનપર્યંત જુઝીશ, હું યુનીયન સરકાર સામે બળવા-
 ખોર થઈશ (I shall be a rebel against the Union
 Government) અને ગાંડા માણસની પેઠે દક્ષિણ આફ્રિકાના
 એક ખૂણેથી બીજે ખૂણે બટકીશ. આ દેહમાં જ્યાં સુધી
 આત્મા રહેશે ત્યાં સુધી હું એકલો લડીશ. તમારામાંથી જેને
 આવડું હોય તે આવજો.” ઉપરનાં વચન સાંભળી, ત્યાં બેઠેલા
 સત્યાગ્રહીઓનાં હૃદય ઉદ્ગળ્યાં. તેઓએ એકે અન્યને કહ્યું, “અમે
 પણ આપની સાથે જાત સુધી રહીશું, અમે જીતીશું અગર મરીશું
 અન્ય ઇચ્છા નહીં કરીએ.” ગાંધીજીએ આનંદસહ સાંભળ્યું અને વળી
 બોલ્યા:—તમે પણ નિશ્ચય કર્યો હોય તો હવે આટલી વાત ધ્યાનમાં
 લેજો. જ્યાં સુધી આ રાક્ષસી કર રફ ન કરાવીએ ત્યાં
 સુધી હિંદ તરફ નજર ન કરશો, ત્યાં સુધી હિંદ તમારી
 માતૃભૂમિ છે એ સ્મરણમાં પણ ન લાવશો, ત્યાં સુધી
 હિંદના કિનારે પગ મૂકવાનું પણ ન ઇચ્છશો, ત્યાં સુધી
 તમારાં માખાપ, તમારી બહાલી સ્ત્રી, તમારાં એકસં કે
 બાઇલાંડને પણ યાદ ન લાવશો. આપણે થોડા બીજે લેશે

કદાપિ લડત વરસોનાં વરસ પશુ લાંબા. ખીજી દરેક જાતની ઉપાધિમાંથી મુક્ત થઇ આપણે લડતનેજ સમસ્ત જીવન અર્પી દેવાનું છે. તમે તેમ કરવાને તૈયાર છો ? જવાબ મળ્યો કે “અમે હિંદને બૂલીશું, સમાં સ્નેહીઓને બૂલીશું”, ખીજી કોઇપણ જાતની ઉપાધિ નહીં બહારતાં અમારું સર્વસ્વ આ લડતમાંજ હોમીશું.” આ વચન સાંભળતાં મહાત્માશ્રી સંતુષ્ટ થયા. આ મહાવચન ઉપર થયેલી પ્રતિજ્ઞાથી ફક્તિયુ આફ્રિકા ખળભળ્યું. પરિણામ દુનિયા જાણે છે. દેવો પશુ જાણે છે.

હિંદીઓએ તો બાળપણથી આવા પ્રસંગો સાંભળ્યા છે. શીખ રાજ્યના સ્થાપનાર ગુરૂ ગોવિંદસિંહનું સ્વાર્પણ આપણે નથી વિસરી ગયા. લાખો નિરાશાઓ વચ્ચે તૈયાર થયેલા ફકત પાંચ યુવાનોની મદદથી ધર્મરાજ્ય સ્થપાયું. આપણે તે વાત બૂલી ગયા નથીજ કે ગુરૂજીએ આત્માર્પણ કરે એવો એક જીવાન માગ્યો, હજારોમાંથી એક ઉભો થયો. તેને સંતાડ્યો, છતાં હજારો ખેડેલા લોકોને દેખાડ્યું કે આતાજીને તે યુવાનનો ભોગ આપ્યો ! લોકોએ તે દેવસ્થાનમાંથી લોહીનો પ્રવાહ વહેલો પણ દોડો, છતાં પશુ એક પછી એક એમ ખીજા ચાર યુવાનો ગુરૂજીને જીવન આપવાને તૈયાર થયા ! ત્યારે ગુરૂ ગોવિંદસિંહે જયનાદ કર્યો. જે કાર્યમાં સર્વસ્વ અર્પણ થાય ત્યાં વિજય વિના અત્યંત કાંઇ હોઇજ ન શકે. આ મટનાનું ફક્તિયુ આફ્રિકાની જેઠ બૂમિમાં પશુ પરિવર્તન થયું. હિંદી લોકો આનું તત્ત્વ સમજી શકશે, અને સંપૂર્ણપણે સમજાય તો હિંદસ્વ-રાજ્ય હાથકંઠાની જેમ નબરે જણાય.

પ્રશ્ન ૭. ૧૬ એ—

સત્યાગ્રહની છેલ્લી લડત-ધરતી શરૂઆત

૬. આફ્રિકાની સલામતની લડત ચાર તબક્કે પુરી થઇ. એથી લડતથી લેના અંત આવ્યો. મહાત્માજીએ યુનીયન સરકાર સાથે

સમાધાનીથી ચાલવાને બધા પ્રયત્નો કર્યા. બધી આજીજી કરી, બધી મુલાકાતો લીધી પણ યુનીઅન સરકારે કાંઈ દાદ આપી નહિ. ફુનીઆના લોકોને તેમજ સત્તાધારીઓને ચમત્કાર જોઈએ છે. તે ચમત્કાર જતાવવાનો મહાત્માજીએ નિશ્ચય કર્યો. સત્યાગ્રહની લડત ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યા બાદ અરજાત કંપાંથી કરવી તેનો નિર્ણય થયો. પુરુષાર્થિને ખીજું શું સૂઝે ? ધેરથીજ અરજાત કરવાનું ઠરાવ્યું. ફિનીક્ષમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરનારાઓ, લાયક ઉમરના ચારેક વિદ્યાર્થીઓ, ‘ઇન્ડિઅન ઓપિનિયન’ માં કામ કરનાર બે ગૃહસ્થો, તથા તે વખતે ત્યાં થોડા વખત માટે રહેવા આવેલા શેઠ રૂસ્તમજી-“કાકા” તેમજ ચાર સ્ત્રીઓ મળી કુલ ૧૬ જણને તૈયાર કર્યા. તા. ૧૫ સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૧૩ નો દિવસ નક્કી થયો. તે દિવસ આવ્યો, તે દિવસની તેજસ્વી સવાર બહુ રમણીય લાગી, કાંઈ ઝોર આનંદ ફિનીક્ષમાં છવાઈ રહ્યો હતો. તે આનંદ સાથે ગંભીરતાનાં પણ ચિહ્ન હતાં. સત્યાગ્રહીઓ સરકાર સાથે લડે, જેલમાં જાય, બંદાર નીકળે, પાછા જેલમાં જાય, એમ જ્યાંસુધી સરકાર હિંદી કામની બંધી માગણીઓ કબુલ ન કરે, ત્યાંસુધી લડયાજ કગવું આ નિશ્ચય બધાને હતો. કોઈ પુછતું કે સરકાર સાથે સુલેહ ક્યારે થશે ? મહાત્માજી કહેતા, કે “આપણા મરણ પછી પણ થાય.” કોઈ પુછે કે “આપણે ફરીથી મળશું ક્યારે ?” મહાત્માજી ગંભીરભાવે કહેતા-કે “ન પણ મળાય, લાંબા સમય સુધી સરકાર સુલેહ ન કરે અને આપણે જેલમાંજ મરી જઈએ, અગર દેશપાર થઈએ.” આ જવાબ આપવા છતાં તેમના હૃદયમાં એવો નિશ્ચય હતો કે આપણી લડત તદ્દન શુદ્ધ હશે તો સરકારની મગદૂર નથી કે લાંબો વખત જીરવી શકે. આપણે શુદ્ધ દાનતથી, ખરા જીગરથી, કોઈપણ જાતનો બાહ્ય ડોળ રાખ્યા સિવાય, સત્યની ખાતર, ધર્મની ખાતર, સ્વદેશની ખાતર-સારતજનનીની ખાતર મરવાને તૈયાર હોઈશું, જેલમાંજ મરવા તૈયાર હોઈશું તો પછી આ

સંસારની ચાલકશક્તિ આપણામાં એવું દૈવીજન મૂકશે કે આપણી સામે આપણો હરીફ ઉભો નહિ રહી શકે. મહાત્માજીનાં આ વચનો મનમાં રાખી સર્વે પેતપોતાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. લશ્કરમાં જતાં સિપાઇને જેટલો સામાન જોઇએ તેટલો સામાન બધાએ લીધો. બધો સામાન ભેગો કરી તેમાંથી જ્યારે પોતાની શક્તિ મુજબ સર્વેએ ઉપાડી લીધો ત્યારે કશુંજ વધ્યું નહિ. આ બધી તૈયારી કરી બપોરના સાડાઅગિઆર વાગે બધા એકઠા થયા. દરેકજા જ્યાં પ્રાર્થના થતી હતી ત્યાં ગાંધીજીના ચહેરાની મંભીરતા કંઈ ઓરજ હતી. બધા-ઓને તૈયાર કરી વિદાય કરતાં તેમને કાંઈ દુઃખ તો થતું હશે. સ્વાભાવિક રીતેજ તેમને એવા વિચાર આવતા કે—“આ બધાઓ મારી સલાહથી તૈયાર થયા છે, તેમનો પુરેપુરો જોખમદાર હું છું. તેમને દુઃખમાં નાંખવા, જીવના જોખમમાં ઉતારવા અને જેલમાં સડવા દેવાની સલાહ આપવા મને શો અધિકાર છે? મારાથી બૂલ તો નથી થતી? હું મારી પ્રકૃતિને વશ થઈ, મોહાધીન થઈ આપણી હિંદી કામને જોખમમાં નાંખતો હોઈશ તો હું પ્રભુ પાસે શો જવાબ આપીશ?—પણ હરકત નહિ, હિંદની ખાતર હું તે જોખમ-દારી ઉઠાવી બેઠશ. પ્રભુ જાણે છે, કે હું નિષ્પાપ છું!” આવા વિચાર ગાંધીજી ધણી વખત કરતા. આ વિચારમાં તે વિચારમાં છૂટા થતી વખતે પ્રાર્થના કરવા બેઠા. તે પ્રસંગને યોગ્ય બે ભજન ગાવા સૂચનું—

પ્રથમ ‘વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ જે પીડ પરાઈ જાણે’ અને પછી “દુઃખીઓને વિભાગેર માડી તારી કુંપડી.”

સ્વ. જીવાભાઈ અમીચંદ કૃત હેલ્થ ગીત ગાનાં સર્વેનાં હૃદય દ્રવિત થયાં, પ્રેમથી ભિન્નઈ ગયાં, શેર્યથી અગ્નિ થયાં. આ માતાની સેવામાં આપણે પ્રાણ સમર્પણ કરશું, એવી ભાવના સહુના હૃદયમાં પેદા થઈ. પ્રાર્થના થઈ રહ્યા પછી

શાંતતા પ્રસરી. ગમગીનીમાં ગાંધીજીની આગ્રા થઇ. બધાએ હઠી વારાફરતી તેમને ચરણે પડી આશીર્વાદ મેળવ્યા, કે “વિજય મેળવો ન મેળવો. પણ પ્રજાની ખાતર, સલની ખાતર, ભારતભૂમિની ખાતર જીવો અને મરો એવી શક્તિ તમે મેળવો.” વખત ચતાં સર્વે સ્ટેશન તરફ વળવા માંડ્યા. બે અઢી માર્ગજનો સ્ટેશન સુધીનો પંથ વાતોમાં અને આનંદમાં કપાયો. ગાંધીજી પગમાં જુતાં નહિ, માથે ટોપી નહિ, હાથમાં એક સંસ્થાનવાસીનું બાળક લઇને સ્ટેશન સુધી અમે બધાએને વળાવવા આવ્યા. તે વખતનો આનંદ, ઉત્સાહ કાંઇ ઓરજ હતો. સત્યાગ્રહની ભારે હીલચાલનો તે વખતે કાંઇજ ખ્યાલ નહોતો કે જે કામની શરૂઆત થતી હતી, તેની પાછળ તેનું પરિણામ કેવું ભારે છે ! પણ દેશને માટે જેજળજાએ જઇએ છીએ તે વિચારજ અમેને ખુબ આનંદ આપતો. વળી આ ઉત્સાહમાં ઉમેરો થયો. સ્ટેશન ઉપર જવામાં સહેજ વિલંબ થવાથી ટ્રેન આવી પહોંચી હતી એટલે અમારે ઉતાવળથી જઇને બેસીજ જવાનું રહ્યું. બીજા વર્ગની મુસાફરી કરવાની હતી. સાધારણ રીતે બીજા વર્ગના ડબ્બા હિંદીઓ માટે નોખા હોય છે અને દરેક ટ્રેનમાં એક કે બે ખાનાં હોય છે. પણ બે ડબ્બામાં સમાઇ રહે તેટલી સોળ જણની સંખ્યા તો અમારી હતી એટલે અમે જ્યાં ખાલી જગ્યા મળી ત્યાં બેસી ગયા. ટ્રેન ઉપડતાં પહેલાં ટીકીટ જોનારે અમને કહ્યું, કે તે ડબ્બા યુરોપીઅનો માટે છે માટે ઉતરી જાઓ. અમે જવાબ આપ્યો, કે અમે ઉતરવાના નથી. સહેલો રસ્તો એકજ છે, કે હિંદીઓ માટેનો રીઝર્વડ ડબ્બો દર્જાવનાર પાટીયું આ ડબ્બાનેજ લગાડી દો. એટલે અમારે ઉતરવાની જરૂર નથી. આ રકઝકમાં ટ્રેન ઉપડી. બીજું સ્ટેશન આવ્યું ત્યાં આગળ માડું તેમજ પેલા ટીકીટ તપાસનાર સાહેબ સ્ટેશન માસ્તરની મદદ લઇને અમેને ઉતારવાને આવ્યા. અમે કાંઇપણ ફરકાર રાખ્યા સિવાય

જવાબ બહુજ દુઝા આપ્યો. “ ઉતરવાના નથી, શક્તિ હોય તો અને શક્ય હોય તો અમને કેદ કરો ” આ જવાબ સાંભળી સ્ટેશન માસ્તર ત્યાંથી ભાગ્યા. પેલા બન્ને સાહેબો ખીજવાયા, પણ શું કરે ? તેઓને ખીજવાટ અમે ઠંડે પેટે સાંભળતા હતા, જવાબજ આપતા નહોતા. ટ્રેન ચલતી, ચાલતી ટ્રેને ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબે આવીને અમને નમ્રતાથી ખૂબ કહ્યું અને પછી ‘ રીઝર્વ ’ નું બોર્ડ લગાવ્યું. અમને આનંદ થયો. ઉત્સાહમાં વધારો થયો. અમે ધારેકું કે અમારે ભારે ભાડું ખર્ચા દ્રાન્સવાલની હદ ઓળંગવા ન જવું પડે અને અહીંજ સત્યાગ્રહ ચલતી જેલમાં જવાય તો વળી ધણું સારું. અમારા હૃદયની દૃઢતાની છાપ રેલવેનાં માણસો ઉપર સચોટ પડી અને અમે જીત્યા. અમને લાગ્યું કે—“ સારી શરૂઆત તેજ જીતની શરૂઆત છે.”

પ્રસંગ ૨૦ મો:—

પાંચ હજાર માણસોની કૂચ—ઉપરાઉપરી ત્રણ કોર્ટનાં આમંત્રણ

સોળ જણનું પહેલું મંડળ જેલખત્રાએ પહોંચી ગયું. એટલે સત્યાગ્રહની લડત જાહેર થઇ ચૂકી. હિંદીઓના દરવાજા ખુલ્લા થયા, ચારે બાજુથી જેલ જવાની તૈયારીઓ થઇ રહી. તે દરમિયાન મહાત્માજીએ ફિનીક્ષમાં રહી ત્યાંની બધી વ્યવસ્થા કરી દાધી. ફિનીક્ષવાસીઓને સરકારે જેલમાં મોકલ્યા તે હકીકત પહોંચતાં મહાત્માજી જોહાન્સબર્ગ ઉપડ્યા. ત્યાં જઇ બધી ગોઠવણ કરી, હિંદી સ્ત્રીઓને જેલખત્રા માટે વિદાય કરી, અને અન્ય મિત્રોને પણ મોકલ્યા. નાતાલથી દ્રાન્સવાલ અને દ્રાન્સવાલથી નાતાલ એમ બમણુ થવા માંડ્યું. આ સમયે બનેલી એક નવી ઘટનાની હકીકત આગળ આવી ગઇ છે. ન્યૂકેસલ નામના પ્રગણામાં ભારે હડતાલ જામી. ધણા હિંદીઓ જામા થયા. તેઓને લઇ ગાંધીજીએ જોહા-

નસમર્ગ તરફ કૂચ કરવા માંડી. આ કૂચનું રસિક ધ્યાન આગળ
 આપ્યું છે તે વાચક મિત્રોને યાદ હશે. આ બારે સંઘ-આસરે
 પાંચ હજાર માણસોનું સરઘસ-મદાત્મા ગાંધીજી, મી૦ કેલનમેક,
 તથા કોર્ટોફરની સરદારી નીચે દરરોજના દસેક માઇલ આગળ
 ધપતું. તે સરઘસમાં તદ્દન અજ્ઞાન મજૂર, અસંસ્કારી તેમજ અનેક
 વ્યસનો તથા બૂરી આદતોથી ટેવાયલાં માણસો હતાં. છતાં તાજુ-
 ખીની વાત એ હતી કે આ સંઘસમાં મિતાહાર તથા પાણી સિવાય
 કશાને ઉપયોગ થયો નથી. કોષ્ટએ દંગો ફિસાદ કર્યો નથી. કોષ્ટએ
 ચોરી ચાડી કરી નથી. અને તાલીમ લીધેલું સૈન્ય જેમ સેનાપતિના
 હુકમ મુજબ ચાલ્યાં કરે તેમ આ હજારો માણસોએ ચાલ્યાં કર્યું.
 આ રીતિમાં ટ્રાન્સવાલની હદ ઓળંગીને ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ
 થરાની જગા આવી એટલે ત્યાં પડાવ નાખ્યો, અને સરકારને
 જાહેર કર્યું કે, “આશરે પાંચ હજાર માણસોની સાથે હું ટ્રાન્સ-
 વાલમાં દાખલ થાઉં છું. તેઓને સરકારના કાયદાની વિરૂદ્ધ ચુપકીથી
 ધુમાડી દેવાની મારી જરાપણુ ઇચ્છા નથી. પણુ જમા થએલા
 માણસોની પુરતી ખરદાસ માટે તેઓને ટ્રાન્સવાલ દ્વાર ઉપર લઈ
 જવાની જરૂર છે એટલે તેઓને હદ ઓળંગાવ્યા સિવાય ખીજો
 ઉપાય નથી. સરકારને વાજખી લાગે તો આવી રીતે દાખલ થતા
 બધા માણસોને પકડી કબજે કરે, નહિ તો સહીસલામત ધારેલે
 મુકામે જવા દે” જવાબમાં સરકારે સરહદ ઉપરના છમીએક્લન
 અમલદારને મોકલ્યો. અમલદારે જોયું કે આ દળ અટકે તેમ નથી.
 જેલમાં પણુ પુરી શકાય તેમ નથી એટલે જવાની રંજ આપી.
 આનંદના પોકારો સાથે તેઓ ટ્રાન્સવાલની હદમાં દાખલ થયા. અને
 આગળ ચાલ્યા. ૬ ઠૂી નવેમ્બર ૧૯૧૩ના રોજ પામફ્રોડ નામના
 ગામ પાસે ગાંધીજીન પકડવાનાં આવ્યા, અને સરહદના વૉલકંટર
 બામની કોર્ટમાં ખસા કરવામાં આવ્યા. મહાત્માજીને પકડ્યા તે વાત

દળના માણસો નહોતા જણાતા. વળી એકાએક પકડવામાં આવ્યા તેથી કોઈપણ જાતનો અંદોષસ્ત કરી શકાયો ન હતો, તેથી પકડાયા બાદ ગાંધીજીએ સરકારને એક તાર કર્યો. તેમાં તેમણે જણાવેલું કે:—“ સલામતના મુખ્ય પ્રચારકને સરકારે પાડ્યો છે તે બહુજ આનંદની વાત છે, પણ મારે કહ્યા વિના નથી ચાલતું કે મને પકડીને સરકારે જે રસ્તો લીધો છે તે રસ્તો વાજબી રીતે જોતાં અત્યંત ધાતકી છે. સરકારને જરૂર ખચર હોવીજ જોઈએ, કે આ મારે કૂચમાં મારી સાથે ૧૨૨ સ્ત્રીઓ અને ૫૦ નાનાં બાળકો છે. આ નિર્દોષ જીવોના રક્ષણાર્થે શરીરના નિર્વાહ પુરતું ખાવાનું મળે છે. આવી સ્થિતિમાં મને તેઓની પાસેથી ખેંચી લેવો એ સરકારનું અન્યાયી અને દયાહીન પગલું છે. ગામ રાત્રે મને પકડ્યો તે વખતે કોઈને કહ્યા વિના હું નીકળી આવ્યો છું અને તેથી એકાએક ગેરહાજરીને કારણે બધાં માણસો કોધવશ થઈ જાય એવો સંભવ છે. આથી હું સરકારને વિનંતિ કરું છું કે મને તે કૂચમાં સામેલ થવાની આજ્ઞા આપવી અગર તો તે બધા લોકો માટે ખોરાકી વગેરેનો અંદોષસ્ત કરી તેમને રેલ્વે માર્ગે ટ્રાન્સપોર્ટ હાર્મ ઉપર પહોંચાડી દેવા. આ મુશ્કેલીતમાં તે લોકોમાંથી મુખ્યત્વે કરીને સ્ત્રીઓ અને બાળકોમાંથી કોઈના જીવને જોખમ આવશે તો તેની જવાબદાર સરકાર રહેશે.” ગાંધીજીએ ઉપર મુજબ સરકારને આપેલા સંદેશાનું પરિણામ એ આવ્યું, કે તેમને પૈ. ૫૦ (રૂ. ૭૫૦) ના જામીન ઉપર છૂટા કર્યા. પાછા તેઓ દળમાં સામેલ થયા બીજેજ દિવસે સ્ટેડિસ્ટન નામના ગામ પાસે તેમને પકડવામાં આવ્યા. ત્યાં ગાંધીજીએ ઉપર જણાવેલાં કાંજોસહ પોતાના કામની મુદત મુદત તરીકે રાખવાની કોર્ટને અરજ કરતાં કોર્ટે તા. ૨૧ મી સુધી મુદત લંબાવી. પણ જ્યાં ચારે બાજુથી આમંત્રણ થતાં રહે ત્યાં એકાદ પણ સ્વીકાર્યા વિના કેમ ચાલે? તા. ૧૧ મીને દંડાડે ગ્રેવીંગસ્ટ્રીટ નામના ગામની નજીક નાટાલના કંડી ગામની

કોર્ટમાંથી ત્રીજી વૉરન્ટ નીકળ્યું. આ વખતે ગાંધીજીને પકડવાને વૉરન્ટ સાથે મોટર લઇને સરકારના માણસો આવી પહોંચ્યાં તે પ્રસંગે એક વિચિત્ર ઘટના બની. ઘટનાઓ તો ઘણી સરળ હોય છે પણ તે માંહેનું તત્ત્વ ઘણું ગંભીર હોય છે. સલામતની લડતની શરૂઆત થઇ ત્યારે શ્રીયુત પોલાક ઈંગ્લાંડમાં હતા. ગાંધીજીએ એવો નિશ્ચય કરેલો કે હિંદી કોમે દ. આફ્રિકામાં લડત ચલાવવી અને શ્રીયુત પોલાકે હિંદમાં આવી દ. આફ્રિકામાં હિંદી પ્રજાની ચાલુ સ્થિતિ સમજાવવી. આ કામ માટે એકલા શ્રીયુત પોલાકજી લાયક હતા. આવી સૂચનાને તાર મળતાં શ્રીયુત પોલાક ઈંગ્લાંડથી નીકળ્યા અને કેમ્પ્ટન બંદરે ઉતર્યા. જોહાન્સબર્ગ આવીને જાણ્યું કે ગાંધીજી હજારો માણસોની કુચમાં સામેલ છે. દરબનથી ત્રીજેજ દિવસે હિંદુસ્તાન આવવાની આગમોટ ઉપડવાની હતી જેથી થોડાક કલાક ગાંધીજીને અધવચ મળી લઇ અમુક સૂચનાઓ મેળવવાની હતી. જ્યારે શ્રીયુત પોલાક ગાંધીજીને મળવા આવ્યા તે વખતે ડાંડીની કોરન્ટનું વૉરન્ટ પણ આવેલું. બન્ને સ્નેહી બેટયા. શ્રીયુત પોલાકે હિંદ તરફ રવાના થવાની આજ્ઞા માગી. પણ ઇશ્વરે કાંઈ જીદુજ નિમેલું. આજ્ઞા માગતાં ગાંધીજીએ કહ્યું, હું જઈ છું. હવે તો પાછું અવાશે નહિજ. હું પરત્વાશે જેલમાંજ જમશ. તમે મારી જગા સાચવો.'

શ્રીયુત પોલાક ચમકયા, પણ ધીમે અવાજે બોલ્યા, " હિંદ તરફ જવાનું થું ? "

મહાત્માજી એકજ પળમાં હજારો વિચારો અને મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ લાવી નિશ્ચયપૂર્વક બોલ્યા:-હિંદ તરફ જવાનું માંડી વાળો, જ્યાં જવાની હવે જરૂર નથી. ઇશ્વરની કૃપા એવી હોવી જોઈએ, કે હિંદ તરફ જઈને હિંદી પ્રજાની સેવા તમે બજાવશો તે કરતાં અને રહી આ હજારો નિરાધાર ભાઈઓની સેવામાં રહેવું તે વધારે.

જરૂર છે. ઇશ્વરજીએ તે ફરજમાંથી છૂટા થવાય અને વાજબી લાગે તો હિંદ તરફ જશે. પણ તમને પણ નામદાર શહેનશાહની મહેમાનગીરી સ્વીકારવાનો સુખવસર આવી લાગે તો મહદ્દુઃખ ! હિંદમાં જવા કરતાં પણ વધુ સંગીન સેવા જેલમાં જવાથી થઇ શકશે. પ્રભુએ તમને વાજબી સમયે મોકલ્યા છે, અને તેનો હેતુ એજ હોવો જોઇએ. ”

છાત્રાસા ખાતર શ્રીયુત પોલાકે પૂછ્યું:—“ પણ બાપ,* હિંદુસ્તાન તરફ જવાની પણ તેટલીજ જરૂર છે, કેમ નહિ ? ”

“ જરૂર છે, પણ તેટલી નહિ. જે ફરજ પ્રભુએ સામે લાવીને મૂકી દીધી તેનો અનાદર કર્મચોગીથી ન થાય. વળી આપણે અહીં પુરતું બળ બતાવી શકીએ તો પછી હિંદુસ્તાન જવાની કાંઈ જરૂર નથી. આપણું કામ; આપણો આત્નાદ, આપણું દુઃખ, આપણી વીરતા હિંદની પ્રજાને જગાડશે. હું અને તમે શું કરવાના છીએ ? તમે હિંદની પ્રજાની સમક્ષ બાપણુ આપો તેના કરતાં તેમની સેવામાં જેલજાત્રાએ જતાં તેમના હૃદયને વધારે ભગ્નત કરી શકશો. વળી હિંદની પ્રજા જાગે અને આપણે હાંધીએ તો પણ શું બનનાર છે ? માટે હવે તો ઇશ્વરી-આમંત્રણ સ્વીકારી તમે અહીં રહી જાવ અને હું જાઉં છું. ” એમ કહી ચાલુ કાર્ય સંબંધે જોઇતી સૂચના આપી સર્વને ભેટીને મહાત્માજી સરકારી મોટરમાં ડાંડીની કોર્ટમાં હાજર થયા.

તા. ૧૧ નવેમ્બર ૧૯૧૩ના રોજ ડાંડીની કોર્ટમાં ગાંધીજી ઉપર કામ આપ્યું. માજીસ્ટ્રેટને કેસ ચલાવવા જેવું કાંઈ નહોતું. ગાંધીજી ઉપર જે આરોપ મુકાયો હતો તે તેમણે પોતેજ કબૂલ

---

*શ્રીયુત પોલાકે મહાત્માજીને હંમેશાં વાતચીતમાં તેમજ પત્ર-વ્યવહારમાં ‘બાપ’ શબ્દથીજ સંબોધે છે.

કર્યો. ઐટલે તેની કાચદેસર અગર ગેરકાચદેસર ને શિક્ષા થાય તે વેઠી લેવાની હતી. માજીસ્ટ્રેટે બચાવ કરવાને કહ્યું પણ ગાંધીજીએ તેમ કંઈ નહિ. માજીસ્ટ્રેટે એમ પણ સૂચ્યું કે ગાંધીજી સહેજ પણ પોતાનો બચાવ કરે તો આરોપમાંથી છૂટી શકે તેમ છે, છૂટવાની તેમનામાં શક્તિ પણ છે છતાં ગાંધીજીએ પોતાનો બચાવ કર્યો નહિ. પણ કોર્ટદ્વારા સરકારને જવાબ આપ્યો કે:—

“ ભારતવાસીઓને ન્યાય આપવાની ખાતર હું મારા તરફથી કહેવા માગું છું, કે આજે મારા ઉપર જે આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે તેનો હું નાતાલ પ્રાંતના ધણા પુરાણા રહીશ તરીકે સ્વીકાર કરું છું, હું એમ માનું છું કે જે લોકોને મારી સાથે સામેલ રાખ્યા છે તેઓને એક પ્રાંતમાંથી બીજા પ્રાંતમાં લઈ જવા તે અનુચિત નથી. હું એ પણ કહેવા માગું છું કે કોલસાની ખાણોના માલેકોને નુકસાન પહોંચાડવાની મારી સહેજ પણ ઇચ્છા નથી પણ હડતાળથી તે વેપારીઓને બારે નુકસાન પહોંચ્યું છે એ જાણી મને ખેદ થાય છે. જે ગોરા ગૃહસ્થો પાસે હિંદી મજૂરો છે તેઓને મારી સવિનય વિનંતી છે કે મારા દેશજન્યુઓ ઉપર જે ૩ પૌડનો રાક્ષસી કર છે તે તેઓએ રદ કરાવવો જોઈએ. માનનીય ગોખલે સાહેબને કર રદ કરવાનું જનરલ સ્મટસે વચન આપ્યું હતું તે વચન હવે પાળવું જોઈએ. જ્યાં સુધી તે કર રદ કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી હડતાળ કાયમ રાખવાની અને બીજા માગીને પણ પેટ ભરવાની સલાહ આપવાની હું મારી દરજ સમજું છું. દુઃખ સહન કર્યા સિવાય આ ધોર અન્યાયનો અંત આવનાર નથી.”

ઉપરનો જવાબ સરકારને પહોંચાડવાની ખાત્રી આપી માજીસ્ટ્રેટે શિક્ષા કરતાં કહ્યું કે “ મી. ગાંધીએ ગુન્હાનો સ્વીકાર કર્યો છે. તે પોતે એક સભ્ય, સુશિક્ષિત અને સફળગૃહસ્થ છે. તેઓ જાણીબૂઝીને સરકારી કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. પોતાના દેશી બ્રાહ્મણોના કલ્યા-

જ્યારે પોતે દુઃખમાં પડે છે અને પોતાની પ્રજાને પણ દુઃખમાં નાખે છે. તેમને સરકારી કાયદાનો ભંગ કરવા માટે શિક્ષા કરતાં અને ધણું દરદ થાય છે. છતાં મી. ગાંધી જેવા સ્વદેશાભિમાની વીર નરને દંડ દેવાનું કામ મારા હાથમાં છે તેથી હું મગર પણ થાઉં છું. હું તેમને રૂ. ૬૦૦ દંડ અથવા ૬ માસની સખત જેલની શિક્ષા કરું છું, અને મારા તરફથી હિંદી પ્રજાને કહું છું કે જ્યાં સુધી હડતાળ બંધ નહિ રહે ત્યાંસુધી કર રહે નહિ થાય. માટે હિંદી મજૂરોને મારી સલાહ છે કે તેમણે કામે લાગી જવું.”

શિક્ષાનું ફરમાન થયા બાદ સ્ટ્રોક-સ્ટ્રોક અને વાલકસ્ટની કોર્ટમાં જુદી જુદી શિક્ષાઓ થઈ અને કુલ સવા વર્ષની જેલ મળી. જેલ જતાં ગાંધીજીએ સમસ્ત હિંદી મજૂર ભાઈઓને એક સંદેશો મોકલ્યો, કે “જ્યાંસુધી ત્રણ પાડનો કર નાબુદ ન થાય ત્યાંસુધી હડતાળ ચાલુ રાખવી.” પછી શ્રીયુત પોલાક અને કેલનબેકને પણ પકડીને ત્રણ ત્રણ માસની જેલજાત્રાએ મોકલી દીધા. શ્રીયુત પોલાકને કેદ કરતી વખતે દ. આફ્રિકાના ચીફ ઇમીગ્રેશન અમલદાર મી. એમની પોલીસની મદદ લઈ સર્વ મજૂરોને ત્રાંસવા-લની હદમાંથી પાછા નાતાલ મુકી આવવાના ઇરાદાથી આવ્યા હતા તેમણે સર્વને રોકાવા કહ્યું, પણ મજૂરો અટક્યા નહિ, “મહાત્મા ગાંધીજી સિવાય અમને કોઈ અટકાવનાર નથી” એમ એકે અવાજે બધા બોલી ઉઠ્યા; પણ શ્રીયુત પોલાક વચ્ચે પડ્યા, બધાઓને સમજાવ્યા અને ગાંધીજીની ઇચ્છા જણાવી એટલે સરકારના હુકમ મુજબ બધાઓને ખાસ ટ્રેનોમાં બેસાડી નાતાલમાં મૂકી દેવામાં આવ્યા, અને તે સર્વેને કોલસાની ખાણોની હદને જેલની હદ ઠેરવીને જેલની શિક્ષા કરવામાં આવી.

પ્રસંગ ૨૧ માં:—

સર્વવ્યાપી હડતાળ-આઠ વીરોનું અગિદાન

મહાત્માજી તા. ૧૧ નવેમ્બર ૧૯૧૩ના રોજ જેલમાં ગયા. હકીકત વીજળી વેગે ફેલાઇ ગઇ. તેની અસર હિંદી પ્રજા ઉપર ભારે થઇ. ગુલામીમાં પડેલી પ્રજાને દુઃખ એજ ઉત્કર્ષના રસ્તો છે. પોતાના ઉપર થતા અત્યાચારથી નમાલા માણસનું લોહી પણ ઉકળી આવે છે. ચારે બાજુથી પુરાયેલી ખિલાડી પણ છેલ્લી વખતે ઝનુની બની દુઃખ દેનારનું ગળું પકડે છે. દક્ષિણ-આફ્રિકામાં રહેતી હિંદી પ્રજા અગ્નિ સત્ત્વદીન અને ખીનકેળવાયેલી હતી. સરકારના જુલમથી તે ધણું શીખી. નામદાર મૂકી મર્દ બની; અને વગર નિશાળે, વગર પુસ્તકોના અભ્યાસથી એકાએક કેળવાઇ ગઇ. પ્રજાની ઉન્નતિમાં કેવળ અક્ષરજ્ઞાન કશું કરી શકતું નથી. તેની સાચી કેળવણી તો તેના વિચારપલટામાં રહેલી છે. વિચાર કેળવાતાં પોતાની શક્તિનું જ્ઞાન થાય. હૃદયમાં એકાએક નવજીવન આવે; અને ગમે તેવા સંજોગોમાં પણ તે પ્રજા માથું ઉંચકવા તૈયાર થાય. અને ક્ષણવારમાં જુલમગારની ગુલામીની ધુંસરી ફેંકી દઇ શકે. ગાંધીજીને જેલમાં નાંખી દક્ષિણ આફ્રિકામાં શાન્તિ ફેલાવવાની સરકારની નીતિ નિષ્ફળ નીવડી. તેમના જેલખાનાની ખબરે તો હિંદી પ્રજાના હૃદય ઉપર જલદી અસર કરી. હજારો માણસો જેઓએ મહાત્માશ્રીને જેવા પણ નહિ હોય, કોઈ દિવસ નામ પણ સાંભળ્યું નહિ હોય, તેવા મજ્જુ-શાએ જાણ્યું કે “ગાંધી મહારાજ નામનો એક આપણો દેશી ભાઈ છે, તે રાજા જેવો છે. ભગવાન જેવો ભલો છે. ગોખલે રાજા આવ્યા હતા તેમનો ભાઈ અને ભાઈબંધ છે. તે ગોખલે રાજાને સરકારે વચન આપ્યું હતું કે આપણા ઉપર ત્રણ પૌન્ડનો કર છે તે કાઢી નાંખીશું છતાં તે કર કાઢ્યો નહિ અને ગોખલે રાજાને ફગો દીધો. તેમનું અપમાન કર્યું માટે પેલા ગાંધી મહારાજે આપણા

બલા માટે સરકાર સાથે તકરાર કરી. તે તકરારમાં તે મહારાજે પોતાની રાણીને જોલમાં મોકલી. પોતાના બધા કુવંચેને જોલમાં મોકલ્યા, અને પોતે પણ જોલમાં ગયા. આપણા રાજા જોલમાં ગયા આપણા દુઃખને માટે; અને આપણે કેમ ખેસી રહીએ ? અલો—નીકળી પડો. ગોરા લોકોની મજૂરી બંધ કરો.” આમ હજારો લોકો વાતો કરતા થઈ ગયા. અસંતોષ વધ્યો અને દરેક મજૂરની કોઠી-ઝોમાં, શેરડીઝોનાં ખેતરોમાં, ખાણોમાં હિંદી મજૂરોએ હડતાલ શરૂ કરી. શહેરમાં હડતાલ, હિંદી મજૂરોની હડતાલ, હિંદી ખાનગી નોકરોની હડતાલ, હોટેલોના ખીજમતદારોની હડતાલ, રેલવે હિંદી મજૂરોની હડતાલ, આ પ્રમાણે વરસાદની રેલ માફક હિંદી હડતાલ નાટાલમાં ફેલાઈ ગઈ અને તેમાં ૨૦,૦૦૦ મજૂરો સામેલ થયા. આ બધા મજૂરો શેઠની મહેરબાની ઉપર જીવતા હતા. શેઠને ગમે તેવું અને ગમે તેટલું ખાવાનું તેઓને મળતું, હડતાલ પડવાથી મળતી ખોરાક બંધ થઈ. તે બધાઓના ભરણું પોષણ માટે જોલ બહાર રહેલા હિંદી આગેવાનોએ તૈયારી કરી અને હજારો માણસોને પોતાના મુકામે જોડતી ખોરાકી પુરી પાડી. આ કામ શી રીતે ચાલ્યું ? તેની વ્યવસ્થા શી રીતે થઈ ? દરેક હડતાલીઆની જરૂરિયાત શી રીતે પુરી પાડી શકાય ? આ પ્રશ્નોના જવાબ અત્યારે આપણે ન આપી શકીએ. તેનો ખ્યાલ પણ નહિ આવે. જેઓના ઘરમાં એક માસની ખોરાકી હોય તેઓ એક માસની હડતાલ નિભાવી શકશે, પણ જેઓને ખીજ દિવસનો ખોરાક શેઠ પાસે ભેવાનો છે, તેવા મજૂરોને માટે એક માસ કે પંદર દિવસ હડતાલ નિભાવવી એ મહા મુશ્કેલ કામ છે. આપણા વીસે હજાર હડતાલીઆઓ આવાજ હતા. આ પ્રસંગનું એક ખ્યાલ કરવું જોઈએ. ફિનીક્ષ જે મહાત્માશ્રીનું મુખ્ય સ્થળ હતું અને જ્યાંથી હિંદી છાત્ર નીકળતું હતું ત્યાં

પણ આજીઆજીની કોઠીઓમાં હડતાલ પાડીને પંદરસો મજુરોએ આશરો લીધો હતો. જે ભોકો મુશ્કેલીથી પ્રેસનું કામ સમેટી શકતા હતા, તેઓના ઉપર આ પંદરસો મજુરોની ધરદાસ કરવાની દરજ્જા આવી પડી. પ્રેસમાં કામ કરી છાપું કઢાડવું, પંદરસો મજુરોને ખાવાનું પુરું પાડવું, તેઓનાં માંદાંઓને સંભાળવાં, તેઓના મિજબાને સંભાળવા, તેઓને આશ્વાસન આપી સમજીત આપી નિભાવવાં; આ બધું કરવું બહુ મુશ્કેલ હતું. પણ દૈવી શક્તિથી તે વખતે ત્યાંની નિશાળનો એક ન્હાનો પાંચ છ વરસનો બાળક પણ મોટા માણસ જેટલું કામ કરી શકતો છ થી આઠ વરસનાં બાળકો પણ પ્રેસનું કામ તે વખતે કરતાં. અઢીમાઈલ દૂર સ્ટેશન ઉપર જઈ ટપાલ લાવવી લઈ જવી પારસલો લાવવાં અને લઈ જવાં, રસ્તો બચાવવો, હડતાલના તોફાનની બીક, લશ્કરી કાયદો અને તે ઉપરાંત આજીઆજીના ગોરા જમીનદારોના મેનેજરોની ધમકી, તેઓનું જંગલી જનવરોને છાજે તેવું વર્તન!! એક મેનેજરે તો પ્રેસના કોઈપણ માણસને બંદુકની ગોળાથી ઉરાડી મુકવાની ધમકી આપેલી; આવી બયાનક દશામાં પણ ન્હાનાં બાળકો નિર્ભયપણે પોતાનું કામ કરતાં. આ તાલીમ દુનિયાની કોઈ પણ સંસ્થામાં બાળકોને નહિજ અપાતી હોય. વળી આ તાલીમ ઉપરાંત હૃદયની તેટલીજ ઉદારતા કે જ્યાં સુધી ગરીબ મજુરો ઉપરથી ત્રણ પૌંડનો કર નાબુદ થાય નહિ અને પોતાથી મોટી ઉમ્મરના સહાધ્યાયીઓ જેલમાં ગયા છે તેઓ પાછા આવે નહિ ત્યાં સુધી ધી, દૂધ, અને ખાંડ શેવાં નહિ, આવી સમજ પૂર્વકની પ્રતિજ્ઞા. હું ખાત્રીથી કહું છું, કે કોઈ મોટા માણસે આવી પ્રતિજ્ઞા શેવાની તે બાળકોને સૂચના કરી નહતી. તેમના ઉદાર હૃદયનીજ આ પવિત્ર સ્ફુરણ હતી ! તે દૃશ્ય મુશ્કેલીના વખતમાં હતું છતાં દૈવી હતું, તેનો ખ્યાલ આપણે હાલ નહિ કરી શકીએ, મહાત્માજીના આત્મબળે તે બધી થઈ શકી હતી, આખું

વાતાવરણ ફેલાવ્યું હતું. લો તિલક મહારાજના જોશમાં જતી વખતના ઉદ્ધાર આપણે ઉપરની હકીકતમાં ફોજલા વધુ સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકીશું.—“જે દેશના કલ્યાણાર્થે પોતે મહા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તેમાં ઈશ્વરી સંકેત એવો હશે કે પોતાના જોશ જવાથી દેશને વધારે હાથદો થશે.”

આ હડતાળમાં હિંદી પ્રજા ઉપર જે જે અન્યાયો અને જુલમો થયા છે તેનું ચિત્ર આપતાં હાથ કંપે છે. હડતાળીઆઓ ઠેઠ સુધી શાંત રહ્યા હતા. કોઈપણ જગોએ તોફાન ઠર્યું નથી, આમ શાંતિથી દિવસો પસાર થાય તો હડતાળ ટકી રહે માટે જમીનદાર શેઠોએ અને તેમના મેનેજરોએ પોલીસની મદદ લીધી. તે વખતે નાતાલમાં લશ્કરી કાયદો અમલમાંજ હતો. પોલીસની મદદથી ગરીબ હડતાળીઆ મજૂરો ઉપર જુલમ કરીને તેમને ઉશ્કેર્યા; અને પછી પોતાના બચાવને બહાને ફક્ત હડતાળ આગળ ન વધે અને ત્રાસને લીધે જલદીથી તેનો અંત આવે એવા હેતુથી આઠ દશ હડતાળીઆઓને ઝોળીથી ઠાર કર્યા. એક કોઠીના મેનેજરે તો પોતાના એક મજૂરને બાલાથી મારી નંખાવેલો ! આ સત્યાગ્રહની લડતમાં પણ છેલ્લે પૂર્ણાહુતિમાં આઠ વીરે હિંદીઓનું લોહી રેડાયું. તે વીરોના લોહીથી હિંદી પ્રજા જીતી. આખરે સુલેહ થય. વીરનું લોહી એજ ખરેખરી શાન્તિ. એ લોહી સ્વતંત્રતા અને સ્વધર્મનું સ્થાપક છે. ભારતપુત્રો ! તમારું લોહી શીતળ ટેકરીઓની હવા ખાઈને ઠંડું પડી ગયું છે ! ક્યારે ઉકળશે ? શૌર્યમિશ્રિત ક્યારે થશે ? માતૃસ્નેહ અને માતૃ-ભાવથી ક્યારે રંગાશે ?—ભાવીએ કાંઈ નિર્મ્યુ તો હશેજ !

પ્રસંગ ૨૨ એ—

જેલમાં સ્થિતપ્રજ્ઞની દશા: હિંદમાં લોકજાતિ

મહાત્માજી આશરે સવા માસ જેલમાં રહ્યા પછી તે વખતે તેમણે જરાપણ ચિંતા કરેલી નહિ કે પેલા હજારો મજૂરાનું શું થયું હશે? ખીજા સત્યાગ્રહીઓનું શું થયું હશે? લડત નરમ પડી હશે કે જોર ઉપર છે. તેમને ઓરેન્જ રીવર ફીરટેટના મુખ્ય શહેર 'બ્લેકમ ફ્રાન્ટન' માં લઇ જવામાં આવ્યા. તેમના માટે બધી સગવડ કરવામાં આવી. મહાત્માજી ફળાહાર કરતા હતા તેથી જેલના અમલદારો તરફથી લીભો તેમજ સૂકો મેવો પુરો પાડવામાં આવતો. તેમની બરદાસ માટે ખાસ એક માણસ રોકાયેલો હતો. આમ આ વખતની જેલ મહાત્માજીને માટે સરળ હતી. ડોક્ટર કામ પછી કરવા દેતો નહોતો પણ મહાત્માજીએ જણાવ્યું કે કોઇપણ જાતનું કામ કર્યા સિવાય તેમનું શરીર સારું નહિ રહે. આરીરિક અમ, તેજ ઉત્તમોત્તમ દવા છે, રોગનો શત્રુ છે, અને પૌષ્ટિક પણ છે. આવી દલીલથી છેવટ મહાત્માજીને બગીચામાં કામ કરવાની રજા મળી. આમ મહાત્માજીના દિવસો જેલમાં કામ કરવામાં, પ્રભુ સ્તવનમાં, કાંઈક તામીલ ભાષાના અભ્યાસમાં અને પુસ્તકો વાંચવામાં બ્યતીત થવા લાગ્યા. છતાં નવાઇની વાત એ હતી કે બહાર શું બને છે તે માટે તેમને ખીલકુલ જાણસા નહોતી કોઇને પૂછ્યું પણ નહોતું. જેલના કાનુન વિરૂદ્ધ થઈ હંમેશાં વર્તમાનપત્રો વાંચવાની માગણી કરી હોત તો તે મળી શકત અમર ન મળત તોપણ ખીજા જેલીઓ જેમ ચુપકાથી બહારની હડકોત મેળવતા અને વાંચતા તેમ મહાત્માજી પોતે પણ મેળવી શકત અમર વાંચી શકત. પણ તેમણે તેમ ન કર્યું. સ્વાભાવિક રીતેજ તેમને તેથી હચમચ ન થઇ, તેનું કારણ વાંચકામરો સમજી શકશે,

પ્રભુ કર્તાદર્તા છે. આ સંસારનો નિયામક છે. જે હલનચલન થાય છે તેમાં તે શકિતરૂપે છે. જે કૃત્પાત થાય છે તેમાં તે કારણરૂપે છે જે પ્રજાકીય વિષ્ણવો થાય છે તેમાં તે નેતારૂપે છે. પ્રજામાંથી જે મનુષ્યો નેતારૂપ થઈ આવે છે તે તો તેમની છાયા માત્ર છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુએ ગોવર્દન પર્વત ટચથી આંગળી ઉપર તોળ્યો અને ગોપ લોકોએ પોતાની લાકડીના ટેકા અધ્યા, તેમજ આ સંસારમાં થતી બધી હીંચચાકોમાં મૂળ શક્તિરૂપ, મૂળ કારણભૂત તે પરમાત્મા છે. તેને જે દીક લાગે છે તે મુજબ થયાં જાય છે. મનુષ્યે તો પોતાનો ધર્મ બળવવાનો છે. પ્રભુ જે સ્થિતિમાં મુકે તે સ્થિતિમાં રહી કામ, ક્રોધ, લોભ અને મોહથી વિમુખ થઈ આત્માની સ્થિરતામાં પોતાની ફરજ બજાવવાની છે. આ બધી લકડીકત સંસારનાં બધાં શાસ્ત્રોમાં આપણે વાંચીએ છીએ. બધા ધર્મો જુદી જુદી ભાષામાં અને જુદી જુદી રીતે સમજાવે છે. પણ પ્રિય વાંચનાર ! એ સર્વ સૂત્રોને જેણે જીવનમાં કૃતાર્યા છે, અને તેને અમલમાં મૂકતાં કર્નાપણાના હુંપદથી જે રહિત છે, તેવો આદર્શ પુરૂષ આપણી વચ્ચે છે. જેણે હજારો તો થું પણ લાખો માણસોનાં હૃદયને જાગ્રત કર્યાં છે-જેની સલાહ અને સંમતિથી હજારો માણસો પોતાનું ભોહી માતૃભૂમિની સેવામાં રેડવા તત્પર થયેલા છે. જેની સ્નેહમુદ્રાના દર્શનમાત્રથી પાપાણ્હૃદય પણ પીગળી જાય તેમ છે. જેના કર્મ સંન્ધાસથી, પ્રેમશોચથી, માતૃભક્તિના બળથી આખી ભારતપ્રજા મજા ઉઠી છે, જેના નાદે હિંદના તે વખતના વાઘસરોય નામદાર લોર્ડ હાર્ડિન્ગનું હૃદય પીગળાવ્યું હતું, જે પ્રજાની ગર્જનાના નાદના બળે સ્વ. ગોખલે ખૂબ ધૂમ્યા, અને ગચ્ચાર્યા, તે ગર્જના જેની વીરહાકથી કૃતપત્ર થઈ તે કર્મનિષ્ઠ-કર્મવીર મહાત્માને પ્રભુએ જેલમાં મોકલ્યા ત્યારે લાં આત્મનિષ્ઠ થઈને રહ્યા. તે વખતે જાણે કે હ. આફિકાની

સરકારના એક ફેદી સિવાય પોતે વિશેષ નથી તેવી સ્થિતિમાં-
પૂર્ણ 'સ્થિતપ્રજ્ઞ' ની સ્થિતિમાં રહ્યા. હૃદયમાં કિંમિત્ત માત્ર
અસ્થિરતા નહિ, અચળતા નહિ, પરમાત્માની ચકિત પ્રત્યે અત્રક્ષા
નહિ, આશ્રય નહિ, કર્તાપણું નહિ, સર્વ પ્રભુનું છે-તે મહદ્ તત્ત્વનું
છે અને તેજ સર્વ સંભાળશે, તેમાં માથું મારવું તે મહા પાપ છે-
આવી અદ્ભુત ભાવના જેની રચેરમમાં અને બોલીના વહનમાં જોત-
પ્રોત થઈ રહેલી છે, તેવા સ્થિતપ્રજ્ઞ મહાત્માત્રી પેલી જ્ઞાનમાં
રહ્યા. તેમના સ્થૂળ દેહને લાં રહેલો તમે કહ્યો.

પણ પ્રકાશને પામેલા તેમના આત્માએ, પેલા મહદ્ તત્ત્વના
અંશે શું કયું ? તે બધી વાત જાણો છો ? નાતાલમાં તદન અવ્ય-
વસ્થા થઈ રહી. મુરોપી પ્રજા આ હિંદી સંખ્યાળ જોઈ નવાઈ
પામી. જે બોકો અને વર્તમાનપત્રો હિંદી બોકોને નમાલા
કહી જાણો દેતાં અને તેઓને ગુલામીમાં રાખવાની હિમાયત કરતાં
તેઓ હવે સમજી ગયાં કે "હિંદી પ્રજામાં પણ મનુષ્યત્વ છે.
તેઓને ન્યાય મળવો જોઈએ. તેઓને આપણી સમાન હકો મળવા
જોઈએ," એટલું જ નહિ પણ હવે તો જનરલ રેમટસ અને જનરલ
એક્સાની રાજ્યપદ્ધતિ સામે તીવ્ર આક્ષેપો પણ થવા માંડ્યા.

હિંદુસ્તાનમાં તો ગજબ થયો ! મુંબઈ, કાશી, કલકત્તા,
લાહોર, મદ્રાસ, અલાહાબાદ વગેરે મુખ્ય શહેરમાં તેમજ હિંદનાં
ગામડાંઓમાં ભારે હીલચાલ થઈ રહી. કેટલીક જગ્યાએ તો હ.
આફ્રિકાની સરકારના અમાનુષી વર્તનથી ઘરઘે થઈ બોકોએ કોપક
વેશમાં જનરલ રેમટસ, જનરલ એક્સા અને મી. ફીશરનાં પ્રતિબિંબો
મધેડા ઉપર બેસાડી બદનામ કરી જાણી મુક્યાં ! આમ કરવું વાજબી
હવું કે નહિ તે હું કહેતો નથી પણ હ. આફ્રિકાના હિંદીઓ ઉપર
થતા અસાચારથી હિંદમાં રહેલી પ્રજાની લાગણી કેટલી
દુઃખાવેલી તેનું આવા દાખલા માપ બતાવે છે. હિંદમાં
હજારો રૂપિયા બેમા થયા. તેમાં ગરીબમાં ગરીબ માણસે પણ દાખો

આપ્યો. ૬. આફ્રિકાના હિંદીઓની મદદ માટે જેવા પવિત્ર ભાવે અને સ્નેહપૂર્ણ હૃદયે હિંદે પૈસા આપ્યા છે તેવા ભાવથી (અત્યારે થયેલા તિલક સ્વરાજ્ય ફાળા સિવાય) બીજા કારણસર આપ્યા નથી. હરદ્વાર ગુરકુળના વિદ્યાર્થીઓએ નદી ઉપર બધાતા પુલ ઉપર મજૂરી કરીને જે પૈસા એકઠા કર્યા તે આ ફંડમાં આપી દીધા. શાંતિનિકેતનના વિદ્યાર્થીઓએ પણ એવીજ મહેનતથી પૈસા મેળવી તે ફંડમાં આપ્યા. પેટલાદ બોડિંગના વિદ્યાર્થીઓએ સંબમ પાળી પોતાના ખોરાકમાંથી પૈસા બચાવીને તે ફંડમાં ભર્યા. દેશમંત્ર મુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અને વિદુષી સુશીલાની નામકુ જેવાંએ આત્મનાદથી હિંદીઓના હૃદયને જગૃત કર્યા અને પ્રજાની એ ઘેરી ગર્જનાએ દયાળુ હૃદયના વાઈસરોયને જગૃત કર્યો. તેમણે મદ્રાસમાં કાંઈપણ સંકાય સિવાય એકરાર કર્યો કે “૧૮૫૭ના બળવા પછી કોઈપણ કારણસર હિંદમાં આવી અશાન્તિ ફેલાઈ નહોતી અને વડી સરકાર તે માટે ચોગ્ય ઉપાય લે નહિ તો તે અશાન્તિથી જે પરિણામ નીપજે તેનો જોખમદાર હું નથી.”

૬. આફ્રિકાનું દુઃખ જોઈ માત્ર હિંદી પ્રજાનેજ લાગણી થઈ હતી એમ નહિ પણ સહૃદય અંગ્રેજોને પણ તેથી ધણું લાગી આવતું. દિલ્હીની ગંજલર સમામાં એક અંગ્રેજ પાદરીએ પોતાના જીવનની સારી કમાણી સરખાવણુસો પૈન્ડ એકઠા કર્યા હતા તે આપી દીધા. પછીથી જણ્યું કે તે પાદરી બીજા નહિ પણ પોતાનું સર્વસ્વ આપવા તૈયાર થયેલા અને મહા તકલીફ વેડી આ બધી દુઃખદ ઘટના જેવાંને જાતે ૬. આફ્રિકામાં પધારેલા સાધુચરિત્ર મી. સી. એફ. એન્ડ્રુસ હતા. આમ પાંચ હજાર માઇલ ઉપર જે ઘટના થઈ રહી હતી તેના પડયો હિંદમાં પડ્યો તેનું યું કારણ ? તે કાણે કર્યું ? ત્યાંના લોકોની સ્થિતિ સમજાવવાને આવનાર તેમનો વકીલ મી. પોલાક પણ જેલમાં જઈ પડ્યો, પોતાના પતિ જેલમાં ગયા,

જેથી તેમની ફરજ પોતે યજ્ઞવતી જોષ્ઠએ એવી સમજણથી મી. પોલાકની જગો મીસીસ પોલાકે લાધી, અને ત્યાંથી હિંદ તરફ રવાના થયાં પણ “એક અંગ્રેજ લલના તેમાં વળી મીસીસ પોલાક જેવી સહૃદય અને બાહોશ સ્ત્રી હિંદમાં આવી દ. આફ્રિકાના હિંદીઓની હિમાયત કરશે તો જરૂર હિંદમાં અશાન્તિ બહુ ફેલાશે અને દદપિ તે પાછળથી અસાધ્ય નીવડે” તેવા દીર્ઘદર્શી વિચારથી રૂ. ગોપલેએ મીસીસ પોલાકને મોખ્યાસાથી પાછાં વાળ્યાં આવી રીતે એકાએક હિંદના ત્રીસ કરોડ વતનીઓનાં હૃદયમાં ખળભળાટ કરાવનાર કોણ? મહાત્મા ગાંધીજીનું શરીર નહિ પણ તેમનો સમગ્ર આત્મા! હિંદમાળકાના આત્મા એવા સમગ્ર હો!

પ્રસંગ ૨૩ માં:—

વિલાયતમાં સત્યાગ્રહને ઘોડ

હિંદમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ લશ્કર ભરતીનું કાર્ય હાથમાં લીધું તે પહેલાં જે પત્રિકા છપાવેલી તે એટલી તો સંપૂર્ણ છે કે તેના ખુલાસામાં વધુ લખવાની કે બોલવાની જરૂર રહેતી નથી. સ્વદેશપ્રેમી હિંદીના મનમાં થતા દરેક પ્રશ્નોના ખુલાસા તેમાં આપેલા છે તેમાંનું દરેક વાક્ય બારે અર્થવાળું છે તેમ વિચારપૂર્વક વાંચનારને જણાઇ આવશે. છતાં તે પત્રિકા વાંચનારના હૃદયમાંથી પણ અમુક વિચાર તો નથીજ જતો એવું મેં ધણીઓની સાથે વાત કરતાં અનુભવ્યું છે. તે વિચાર એવો છે, કે “મહાત્માજીનું હૃદય ઉદાર છે, શ્રદ્ધાળુ છે અને તેથી પોતે ધણી વાતો સ્વીકારી લે છે. પણ જે હિંદીઓ-સ્વદેશપ્રેમી યુવાનો સેવા અર્થે લશ્કરમાં જોડાશે તેઓનું સ્વમાન અંગ્રેજ અમલદારો જળવશે નહિ. તેઓનું હડહડતું અપમાન થશે, તેઓની સાથે ઉદ્વેગથી વર્તશે, અંગ્રેજ લશ્કરની પાયરીમાં તેમને મૂકશે નહિ, અને અંતે જે-હિંદી યુવાનો સામાન્યતા રક્ષણ ખાતર અને હિંદમાં માનની ખાતર મૃત્યુ”

લોહી રેડવા રણભૂમિ ઉપર ગયા હશે તેઓ નિરસાહી થશે.” આવી શંકા ધણાઓ કરે છે. અને લાગે છે કે તે શંકા તદ્દન ગેરવાજબી અને અસંભવિત છે એવું માનવાની પણ જરૂર નથી. આપણને ધણો વખત એવા અનુભવ થયા છે. હેલ્થો અનુભવ એવો તો સચોટ છે કે દરેક હિંદીના હૃદયપટ પર કોતરાઈ રહ્યો છે. નામદાર લોર્ડ વિલીંગ્ડને આપણા નેતાઓને મુખ્યદેશી યુદ્ધપરિષદમાં હાજર રહેવા આમંત્રણ આપ્યું. સામ્રાજ્યને મદદ કરવાની શુદ્ધ દાનત હૃદયે રાખી બધા આગેવાનો પરિષદમાં હાજર થયા, છતાં નામદાર ગવર્નર સાહેબે તેમને જાહેર રીતે અપમાન આપ્યું ! એ હકીકત હિંદીઓના હૃદયમાંથી કેમે કરી ન જૂસાય તેવી છે. આવા કમનશીબ બનાવોથી હિંદી યુવાનોની ઉદાર વૃત્તિનો સંક્રાંત થાય એ સ્વાભાવિક છે. એ સંકુચિત વૃત્તિને આધારે ઉપલી શંકા થયા કરે છે, તેનો ખુલાસો કરવો એ ઠીક છે એવું સમજી કેટલીક હકીકત વાચક બંધુઓની સમક્ષ મૂકવા હિંમત કરું છું.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની લડતનું સમાધાન થયા બાદ ત્યાંનું કાર્ય સમેટીને ગાંધીજીએ હિંદુસ્તાન આવવાનો વિચાર કર્યો. સ્વ. ગોખલે સાહેબ તેમને હિંદમાં લાવવાને ધણી ઉતાવળ કરતા હતા. તેવામાં સ્વ. ગોખલે સાહેબની તબીયત બગડવાથી હવાફેર માટે તેઓ ઇંગ્લાંડ જવા ઉપડ્યા. તેઓ સાહેબનો ગાંધીજી તરફ જે ભાવ હતો તે ભાવ હિંદી પ્રજા નથી જાણી શકી. ભક્તરાજ ચંદ્રહાસને અચાનક સુખાની પ્રાપ્તિ થઈ હતી તે વાત આપણે જાણીએ છીએ. તે ભક્તરાજની પોતાના સુખ તરફના સ્નેહભાવની કલ્પના કરવી પણ મુશ્કેલ છે. તે સુખાલાવ આપણા આ બે નેતા વચ્ચે હતો. તે અપ્રતિમ બંધુભાવે સ્વ. ગોખલે સાહેબે ઇંગ્લાંડથી તાર કર્યો કે હિંદુ-સ્તાનમાં પગ મૂક્યા પહેલાં અને અહીં મળવું. ગાંધીજી આ આગ્રહને અનીકર શી રીતે કરી શકે ? છેવટે એવું ઠેરવું કે ઇંગ્લાંડ જવું,

આર દિવસ રહેવું, અને ગુરુ પાસેથી મંત્રદિક્ષા લઈ હિંદ તરફ ઉપડવું, પણ ઈંગ્લાંડ પહોંચ્યા અને સ્ટીમર ડાવરની સામુદ્રધુનિમાં દાખલ થઈ કે તરતજ જાણાયું કે સરકારે જર્મની સાથે લડાઈ જાહેર કરી છે ઈંગ્લાંડમાં દાખલ થયા, ગોખલે સાહેબને મળ્યા અને હિંદુસ્તાન તરફ આવવાનું મુલતવી રહ્યું. ઈંગ્લાંડ ગયા પછી પોતાની ફરજ જાણી આવી. અંગ્રેજ સરકારને મદદ કરવી તે ચોક્કસ હતું, અને એમ્બ્યુલન્સકોર (ધવાયેલાઓની સારવાર માટેની ટુકડી) ઉભી કરી. આવી રીતે ગાંધીજી સત્યાગ્રહી હોમને લડાઈને મદદ શી રીતે આપી શકે તે પ્રશ્નના જવાબમાં મહાત્માજીએ ભાષ્ય પ્રામજીભાઈ ઉપર જે પત્ર લખેલો તે જાહેર થયો છે (જુઓ “પટે-લખન્દુ”નો ૭મો? અંક) એટલે તે વિષે વધુ લખવાનું રહેતું નથી.

લંડનમાં અને આજુબાજુ રહેતા વિદ્યાર્થીઓને આ ટુકડીમાં સામેલ થવાને આમંત્રણ આપાયું, અને એક અઠવાડિયામાં ૧૫૦ વિદ્યાર્થીઓ સ્વયંસેવક તરીકે જોડાઈ ગયા. આ ટુકડી ઉભી કરવાને જે કમિટી નીમાઈ હતી તેના પ્રમુખ ગાંધીજી હતા. તેમણે તૈયાર થયેલી ટુકડીને જોઈતી તાલીમ આપી લડાઈની જગા ઉપર મોકલી દેવાની સરકારની પરવાનગી મેળવી. આ ટુકડીના સંખ્યા બધી ગોઠવણ તે વખતના હિંદી પ્રધાન લોર્ડ ક્યુના હાથમાં હતી. ગાંધીજીના મનમાં શંકા નહોતી કે લોર્ડ ક્યુ કંઈપણ બેદબાવથી કામ લેશે. પણ કમભાગ્યે લોર્ડ ક્યુને તે બેદબાવજ સૂઝી આવ્યો. “રેડ ક્રોસ સોસાયટીનો” એવો નિયમ છે, કે “ધવાયેલાઓની સારવાર કરવા તૈયાર થયેલી ટુકડીઓના અમલદારો—તે ટુકડીને લસકરી તથા ઘાંતરી તાલીમ આપનાર અમલદારો—પસંદ કરવામાં સરકારે હરમિયાનગીરી કરવી નહિ. પણ તે ટુકડી ઉભી કરનાર કમિટી પોતાને પસંદ પડે તે અમલદારોની માગણી કરે અને સત્તાવાળાઓએ ખનતી સગવડે તે અમલદારોને ત્યાં રોકવા.” આ નિયમ નામદાર હિંદી પ્રધાને આ હિંદી ટુકડીની ખાખતમાં સાચવ્યો નહિ. છતાં જે અમ-

હદારોએ આ ટૂંકડી ઉભી કરવામાં ગાંધીજીને સારી મદદ કરી હતી તેઓને વગર માગણીએ અને વગર પૂછ્યે નીમી દીધા. આમ કરવામાં ગાંધીજીને જણાયું કે હિંદી પ્રધાન હેતુપૂર્વક બેદરબાવ રાખી હિંદી-ઓનું અપમાન કરે છે. તે નિમજ્જકના સંબંધમાં તેમણે નામદાર હિંદી પ્રધાનને કાગળ લખ્યો કે “અમને આપનો સરકયુલર વાંચી દીવખીરી થઈ છે. એમ્પ્યુલન્સ કારના બંધારણ મુજબ ટૂંકડીના બંને અમલદારોની અમારી કમિટી તરફથી માગણી થવી જોઈએ પરબારો હુકમ આપ મોકલી શકતા નથી. આ હકીકત કદાપિ આપના ધ્યાનમાં નહિ રહી હોય તેથી આવો હુકમ થયો હશે, તો મારી નમ્ર વિનંતિ છે, કે આપ તે હુકમ પાછો ખેંચી લેશો. વળી જે અમલદારો આપના તરફથી નિમાયા છે તેમના વ્યક્તિત્વ વિષે મને જરાપણ વાંધો નથી. તેઓ મારા મિત્ર છે અને અમે પણ તેમનેજ પસંદ કરીએ છીએ, પણ તે કમિટી તરફથી પસંદ થવા જોઈએ. આપ પરબારો મોકલી શકતા નથી.” આવા ભાવાર્થનો કાગળ ગાંધીજીએ નામદાર હિંદી પ્રધાન લોર્ડ કંચુને લખી મોકલ્યો. પણ તે નામદારે તેના ઉપર કાંઈ લક્ષ આપ્યું નહિ અને નાના મોટા અંગ્રેજ અમલદારોએ જે રીતિએ હિંદી પ્રજા સાથે કામ કરેલું તેવી આલતી આવેલી પ્રજાલિકા સ્વીકારી. જવાબમાં લોર્ડ કંચુએ જણાવ્યું કે “અમલદારોની નિમજ્જક કરવામાં કાંઈ બેદરબાવની વૃત્તિ રાખી નથી અને તમારે તે નિમજ્જકને એ અર્થમાં મણવની કાંઈ જરૂર નથી. આથી તે સરકયુલર પાછો ખેંચી લેવાની કાંઈ જરૂર નથી.” નામદાર હિંદી પ્રધાને જાણેલું કે આવા જવાબથી નબી જશે પણ ગાંધીજીની પાસે તે નબુ નહિ. તેઓએ ફરીથી શંખાણ અને સ્પષ્ટ કાગળ લખ્યો કે:—“આપના સરકયુલરથી ટૂંકડીમાં બેદરબાવ સ્વયંસેવકોને અને અન્ય ગૃહસ્થોને પૂરેપૂરો અસંતોષ રહે છે. જ્યાં આજણ સરકારને માયું મારવાનો હક્ક નથી ત્યાં આમજી અમલદારો વાપરી વચ્ચે પડવું તે સર્વ હિંદીઓને અપમાનકાર્ય બાગે

૭. જે હિંદી યુવકો પોતાની માતૃભૂમિની કીર્તિ ખાતર આ ટૂંકડીમાં જોડાયા છે, તેઓને આપના સરક્યુલરથી એમજ લાગ્યું છે કે આપનો સરક્યુલર મંજુર રાખવાથી કિલકા તેઓ પોતાની માતૃભૂમિને અપકીર્તિ આપશે. આ સિદ્ધાંતની વાત છે અને તેથી આપના સરક્યુલરથી અમારી લાગણી દુઃખાત છે, માટે હું ફરીથી એકવાર આપ નામદારને નમ્રતાપૂર્વક વિનંતિ કરું છું, કે આપ તે સરક્યુલર પાછો ખેંચી લેવા મહેરબાની કરશો.” પણ તે નામદારને તેમ કરવું રૂઝું નહિ. તેમાં તેમનો પણ કોઈ દોષ આપણે માનીએ ? તે પ્રજામાંજ એવી ખાસીયત પડી ગઈ છે આપણે આજ સુધી તેમની તેવી ખાસીયતને નમાલા થઈ કોનેજન આપ્યું છે. ગાંધીજીના છેલ્લા કાગળનો જવાબ આપવાની નામદાર હિંદી પ્રધાનને કાંઈ જરૂર જણાઈ નહિ. એક અઠવાડિયું ગદ્ ગદ્ જોઈ પણ પરિણામ કાંઈ જણાયું નહિ આ વખતે ગાંધીજી સખ્ત માંદગીમાં હતા. પથારીમાંથી ઉઠાવું પણ નહોતું અને મહા મહેનતે બોલાવું હતું આવી સ્થિતિમાં પણ તેમણે એક ખાનગી પત્રમાં લખ્યું હતું તે શબ્દોમાં લખ્યું તો તેઓ ‘સત્યાગ્રહને ઘોડે’ ચઢ્યા હતા ! બધા યુવાન સ્વયંસેવકોને તેમણે બોલાવ્યા. આશરે દોઢસો સ્વયંસેવકો હતા. બધા હાજર થયા. તેમને અથથી ઇતિ સુધી બંધી હકીકત જણાવી, અને પછી પુછ્યું કે “તમે બધા હિંદુસ્તાનના માનની ખાતર અહીં જોડાયા છો કે બીજી કુચ્છાથી ?” બધાઓએ એકે અવાજે અને દૃઢતાથી જવાબ આપ્યો કે “અમને હિંદની સેવા સિવાય બીજી કુચ્છા નથી. હિંદની કીર્તિ વધે એજ અમારો હેતુ છે.” — “તો પછી સરકારનો આજો સરક્યુલર સ્વીકારવાથી હિંદમાતાને અપમાન આપ્યા બરોબર છે, એવું તમને ખાતરીથી કહું છું. જેને સ્વમાન વહાલું છે તે આપમુદી હુકમ નહિ સ્વીકારે.” “ત્યારે અમારે શું કરવું ?” ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો કે — “મારી તો એવી સલાહ છે, કે નામદાર હિંદી પ્રધાન પોતાનો સરક્યુલર પાછો ખેંચી ન લે ત્યાં સુધી તમારે તાલીમ લેવાને ન જવું. હકકરી તેમજ દાકતી અને વર્ગનો અહિંકાર કરવો, અને

અહીં આવીને બેસી બપુ, "સ્વયંસેવકોએ એમજ કહ્યું. તારીમના
 વર્ગોમાં દોઢસોમાંથી એક પગ સ્વયંસેવકો હાજરી ન આપી. સિલક
 આપનાર અમલદાર કક્કાક સુધી પુરતી ઉપર તપ કરી પાછા બપુ
 આમ સાત દિવસ સુધી ગયું. અમલદારે આ હાજીત સરખાવતી
 બજારના દલા ધારણ કે તેઓ ગાંધીજી સાથે સારે સ્નેહ રાખતા
 હતા અને ત્યાં દરરોજ આવતા જતા હતા પણ તેઓ શું કરે ?
 સડમાએ એવું બન્યું કે હિંદી નાયક દિવાન મી. રોબર્ટસ ગાંધી-
 જીના મિત્ર બની ગયા હતા. મી. અને નિસિસ રોબર્ટસ હરદમ
 તેમની પાસે જતાં, અને મંદિરી વખતે તેમની સારવાર પણ કરતાં.
 તેમણે આ વાત બત્તી. મી. રોબર્ટસ લેડ કંપુને એ વાત કરી.
 વળી શીજી બાબુદાસ અમલદારોના રિપોર્ટ પણ આવેલા લેડ કંપુએ
 બત્તી લીધું કે આતું પતિબામ ગંભીર છે. વધારે મંબારતા ગાંધીજીને
 સારી રીતે જોજાળાર મી. રોબર્ટસે લેડ કંપુને બતાવી. તે નામદાર
 થાક્યા અને અતે કામજા લખ્યો કે—હું જણો દીવળીર છું કે મારા
 સરકારના આપે આવે અર્થ કયોં હિંદીએને અપમાન આપવાની
 મારી કરા પણ કંઈકા નહોતી, છતાં આપ સર્વની લાગણી દુખાઇ છે
 તેથી હું જણો દીવળીર છું, અને તે સંપૂર્ણ પાકે ખેતી લઈ
 છું. હીંચ ચલું સત્પાસદ પંચી ગયો. સ્વયંસેવકોએ હાજરી આપવા
 મંડી તેજ અમલદારોને ગાંધીજીએ કામ રાખ્યા અને સર્વને
 સત્રીપ થયો.

ગાંધીજીની તખીલન સુવર્ણ પછી પોતે પણ સ્વયંસેવકો સાથે
 હાજીત સ્વયંસેવકો ઉપર જવા તેવાર કયા પણ મરહારી તખીલી અમ-
 લદારે તેમની તખીલત સાગી નહિ કોવાને કાળે ત્યાં જવાની સલાહ
 ન આપી. તેથી વોડા વિષય પછી પોતે હિંદુસ્તાન પંચાઈ.

વહેમાતરમ.

કરપર પત્રવ્યવહાર રૂને ને લખ્યું છે તે પત્રવ્યવહારનો આવર્ષ
 છે. ખાલી જુલુ મોમળેજી કંપુ છે, પણ અહારક: નથી.

રાષ્ટ્રીયશાળા, પુસ્તકાલયો અને કુટુંબમાં સમાવેશ કરવા

બીજા ઉપયોગી પુસ્તકો.

બાલ પ્રાચીના—મુદ્ર સુદર ૩૩ પ્રજા પ્રાચીના સંસ્કૃત. ૫૫-૫૬
અગ્રીમ પેટા ક્રમ ૦-૧-૩

ગોપકાચાર્ય—સદ્ગત સાર્વત્રી શ્રી સ્વચ્છત્વાનં વાસનાશ્રી સત્તમ
પ્રત્યાનના સાથે. સુસ્થાન વિદ્યાવિદે ૨૬૨૮ તરીકે બા
દેવવર્ણી બાનામાં તથા વૈદ્યાર સ્વરૂપો સંનિષ્ઠ અ
પુસ્તકાલય ખાતે મળેલું. ૫૪ ૧૯૫૦ સીમા પેટા બીજા
આજીવ કથાપ છે. ક્રિ. ૦-૮-૦

પૂર્વ અને પશ્ચિમ—(ગ્લેન સાયના મેનના પાંચ) મહાત્મા ગાંધીજીએ
સાચેજી બાનાવેલ. ૫ ૫૫ સીમા પેટા ક્રિ. ૦-૪-૦

હૃદયમથન—દેશનારિદ્ધ સત્યાગ્રહ, સંગ્રહ અને ગોપલકનન સંગ્રહ
કલ્યાણકર વિ. મહેતાનાં કાવ્યોને. સંવત ૨૫ ૭૦ ક્રિ.
૦-૫-૦ તરીકે બેરિનું ૫૬ ૦-૪-૦ પાકું ૫૬ ૦-૧૬-૦

લોકગીતો—(અષ્ટાદશ) સંગ્રહ સદ્ગત સાર્વત્રી શ્રી સ્વચ્છત્વાનં વાસનાશ્રી
સાથે. ગ્લેનના વિદ્યાવિદે બાના નિબંધો સાથે ૧૨૫ જે
ગીતોનો સંગ્રહ. ૫ આજીવે ૧૬૦ ક્રિ. ૦-૧૦-૦

સામસ્યરિતાશ્રુતિ—(૧૦૦૦ શ્રીગીતો સમાવેશ) સાર્વત્રી શ્રી
મહેતા નબરતું કવિગીતો કાવ્ય. ૫. ૨૨. ક્રિ. ૦-૬-૦

તા. ૩—૨૫૦૦ સાથે દરેકદું જાડું.

પુસ્તક મળવાના દેશમાં

સ્વદેશી પુસ્તક બજાર બીજાનાં, મુદ્રત.

સ્વદેશીય સામગ્રી, મુદ્રત.

